

О.Г. Шахова

Соціальна психологія особистості

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**Харків
«Контраст»
2019**

УДК 159.9
ШЗ1

Рецензенти:

Кузнецов М.А.,

доктор психологічних наук, професор;

Євдокімова О.О.,

доктор психологічних наук, професор.

Затверджено Вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ,
протокол № 5 від 28.05.2017

Шахова О.Г.

ШЗ1 Соціальна психологія особистості: Навчальний посібник. –
Харків: «Контраст», 2019. – 116 с.

ISBN 978-617-7405-27-5

Даний навчальний посібник висвітлює сучасні уявлення вітчизняних і зарубіжних психологів про характер і зміст процесу соціалізації, механізми формування соціальної поведінки особистості та соціальний розвиток особистості.

Навчальний посібник призначається для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають психологію, а також для всіх, кого цікавлять проблеми соціальної психології особистості.

ISBN 978-617-7405-27-5

© Шахова О.Г., 2019

ЗМІСТ

| | |
|---|-----------|
| ВСТУП..... | 5 |
| РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ | 7 |
| В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ | 7 |
| Глава 1. Особистість як предмет дослідження в соціальній психології.. | 7 |
| 1.1. Соціальна психологія особистості як самостійна предметна область..... | 7 |
| 1.2. Специфіка соціально-психологічного підходу до розуміння особистості | 8 |
| 1.3. Особистість як суб'єкт суспільного життя, включений в соціальні зв'язки і відносини..... | 11 |
| Глава 2. Соціалізація: поняття, зміст, механізми..... | 17 |
| 2.1. Поняття соціалізації..... | 17 |
| 2.2. Соціалізація як інкультурація | 18 |
| 2.3. Соціалізація як інтерналізація | 20 |
| 2.4. Соціалізація як адаптація | 20 |
| 2.5. Мета-погляд: соціалізація як конструювання соціальності | 21 |
| Глава 3. Основні теоретичні підходи до аналізу соціалізації | 24 |
| 3.1. Біогенетичні теорії..... | 24 |
| 3.2. Психоаналітичні теорії | 25 |
| 3.3. Соціогенетичні теорії | 25 |
| 3.4. Теорія соціального навчання..... | 27 |
| 3.5. Когнітивні теорії | 28 |
| 3.6. Теорії інтераціоналізму | 29 |
| 3.6.1. Теорія соціалізації Боббі Харро..... | 30 |
| Глава 4. Соціальний вплив: рівні, зміст, феноменологія | 36 |
| 4.1. Сім'я як інститут соціалізації | 36 |
| 4.2. Освітні інститути та особистість..... | 38 |
| 4.3. Вплив засобів масової інформації | 40 |
| 4.4. Соціалізаційний вплив нових інформаційних технологій – Інтернет | 42 |
| 4.4.1. Соціокультурний підхід до дослідження Інтернет-комунікації..... | 43 |
| 4.4.2. Проблема соціальної ідентичності та Інтернет..... | 44 |
| Глава 5. Культура як агент соціального впливу | 49 |
| 5.1. Особистість і культура..... | 49 |
| 5.2. Культура і когнітивні процеси | 50 |
| 5.3. Культурна варіативність процесів соціалізації..... | 51 |
| 5.4. Культура і соціальна поведінка | 54 |
| 5.5. Гендерна соціалізація..... | 55 |
| РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТІСТІ | |
| Глава 1. Соціальна регуляція поведінки особистості..... | 58 |
| 1.1. Груповий рівень соціального впливу | 58 |
| 1.1.1. Основні феномени групового впливу..... | 58 |
| 1.1.2. Вплив «своєї» і «чужої» групи..... | 62 |
| 1.1.3. Вплив в міжособистісній взаємодії..... | 62 |

| | |
|--|------------|
| 1.2. Регуляція соціальної поведінки. Ціннісно-нормативна регуляція соціальної поведінки..... | 63 |
| 1.2.1. Поняття соціальної поведінки і її регуляторів | 63 |
| 1.2.2. Нормативна регуляція поведінки..... | 63 |
| Глава 2. Соціальний розвиток особистості як результат мотиваційних процесів..... | 66 |
| 2.1. Поняття соціальних мотивів | 66 |
| 2.2. Мотиви афіліації, влади и досягнення як основні мотиви, що визначають соціальну поведінку людини..... | 67 |
| 2.3. Просоціальні и антисоціальні мотиви | 68 |
| 2.4. Девіантна поведінка: теорії виникнення та шляхи подолання | 71 |
| Глава 3. Соціальна установка: поняття, функції, структура, динаміка.. | 75 |
| 3.1. Поняття атитюда. Історія його вивчення | 75 |
| 3.2. Структура і функції атитюда..... | 76 |
| 3.3. Парадокс Лапьера | 79 |
| 3.4. Формування і зміна соціальних установок..... | 80 |
| Глава 4. Ідентифікаційні структури особистості..... | 87 |
| 4.1. Розвиток самосвідомості і формування Я-концепції: чинники та механізми..... | 87 |
| 4.2. Структурні компоненти Я-концепції..... | 89 |
| 4.2.1. Когнітивний компонент..... | 89 |
| 4.2.2. Афективний аспект Я-концепції..... | 90 |
| 4.2.3. Поведінковий аспект Я-концепції | 90 |
| 4.3. Мінливість и стабільність Я-концепції..... | 93 |
| Глава 5. Соціальна ідентичність особистості | 96 |
| 5.1. Проблематика ідентичності в психології..... | 96 |
| 5.2. Модель соціального розвитку та ідентичності особистості в концепції Е. Еріксона..... | 96 |
| 5.3. Теорії ідентичності и ідентифікації в когнітивно-орієнтованої психології. Концепція соціальної ідентичності А. Тешфела, теорія самокатегоризації Дж.Тернера | 99 |
| 5.4. Е. Фромм про «кризу ідентичності» в індустріальному суспільстві | 102 |
| 5.5. Соціальний тип особистості | 103 |
| 5.5.1. Концепція соціального характеру Е. Фромма | 104 |
| 5.5.2. Поняття «соціального характеру» в К. Хорні..... | 106 |
| Відповіді до тестових завдань | 111 |
| Глосарій..... | 112 |

ВСТУП

Останні десятиліття розвитку соціально-психологічного знання відзначені значною актуалізацією дослідницького інтересу до питань особистості. Дослідження процесів побудови людиною своєї соціальної та особистісної ідентичності, формування персональної системи цінностей, когнітивних механізмів індивідуальних стратегій поведінки в умовах соціальних обставин, які швидко змінюються, – це важливі завдання сучасної соціальної психології особистості.

Вагомі підстави для розвитку соціальної психології особистості задає і соціальна практика. Такі області, як соціальна робота, практична психологія та психотерапія відчують необхідність в аналізі особливостей соціальної адаптації, особливо в умовах військових конфліктів, масової міграції населення, втрати набутої ідентичності, що відбувається на тлі революційних змін в сфері інформаційно-комунікативних технологій.

Сьогодні, в ситуації прискорення темпів соціальної динаміки, соціальна психологія особистості стоїть перед необхідністю допомогти людині орієнтуватися в системі соціальних зв'язків і протиріч, допомогти «впоратися» з швидкими змінами соціальної реальності. Необхідно відзначити, що до 60-х рр. XX ст., досліджуючи соціалізацію та формування ідентичності, вчені мали в фокусі уваги розвиток людини в дитинстві, отрочстві і юності. Але в останні десятиліття вивчення соціалізації і трансформації ідентичності поширилося на період дорослості і навіть старості. Відбувається накопичення емпіричного матеріалу, який дозволить в майбутньому внести корективи в застарілі на очах соціально-психологічні концепції.

Соціальна психологія особистості має міждисциплінарні зв'язки з такими дисциплінами, як загальна психологія, соціальна психологія, основи психологічної практики (практична психологія), психологія сім'ї, психологія управління, політична психологія.

Соціальна психологія особистості відокремилася від соціальної психології – науки про те, що люди думають один про одного, як вони впливають один на одного і як ставляться один до одного. Соціальна психологія, в свою чергу, стала від психології та соціології. У порівнянні з соціологією соціальна психологія (і соціальна психологія особистості в тому числі) більше індивідуалістична за змістом і більш експериментальна за методологією. Від психології особистості соціальна психологія особистості відрізняється тим, що вона цікавиться не стільки індивідуальними відмінностями між людьми, скільки тим, як люди взагалі сприймають один одного і впливають один на одного.

Даний навчальний посібник розроблено для навчальної дисципліни «Соціальна психологія особистості» з метою ознайомлення студентів з сучасними уявленнями вітчизняних і зарубіжних психологів про харак-

тер і зміст процесу соціалізації, механізми формування соціальної поведінки особистості та соціальний розвиток особистості.

Навчальний посібник призначається для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають психологію, в першу чергу для студентів психологічних, соціологічних і педагогічних спеціальностей.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Глава 1. Особистість як предмет дослідження в соціальній психології

1.1. Соціальна психологія особистості як самостійна предметна область

Виділення соціальної психології особистості як самостійної галузі соціальної психології досить умовно в силу того, що питання взаємозв'язку особистості і суспільства є ключовою проблемою соціально-психологічного знання, предмет якого формувався і уточнювався саме через спроби його вирішення. У цьому сенсі вся соціальна психологія так чи інакше звернена до проблеми особистості, особливо сьогодні [Белинская Е.П., 2001].

Проте феноменологічна підстава виділення предметної самостійності соціальної психології особистості представляється досить ваговою в силу об'єктивного існування цілого класу явищ, що лежать «на стику» соціальної психології та психології особистості і відображають той факт, що людина як соціальний суб'єкт формується:

– в процесі виконання різних соціальних ролей (отже, в соціальну психологію особистості може бути включена вся феноменологія ролевих теорій особистості);

– в межах різних соціальних груп (відповідно, до соціальної психології особистості можуть бути віднесені дослідження групового впливу на особистість, групової приналежності та пов'язаних з нею особливостей індивідуальної самосвідомості);

– через розширення соціальних зв'язків зі світом в процесі спілкування і взаємодії (отже, феноменологія, яка накопичена в дослідженнях соціально-психологічних якостей особистості і форм соціальної поведінки, також може бути віднесена до цієї області).

В основі необхідності виділення соціальної психології особистості в окрему предметну область лежить відома методологічна проблема: що є реальний предмет соціальної психології? «При організації конкретного дослідження ми, як правило, маємо справу не з об'єктивною соціально-психологічною реальністю, а з її суб'єктивним сприйняттям та інтерпретацією. Це і викликає необхідність «повторного прочитання» соціальної психології – з боку особистості» [Андреева Г.М., 1996, с. 264].

Вагомі підстави для виділення соціальної психології особистості задає і соціальна практика. Такі області, як соціальна робота, практична психологія та психотерапія відчувають необхідність в аналізі особливостей соціальної адаптації, особливо в умовах масової міграції. Сьогодні, в ситуації прискорення темпів соціальної динаміки, соціальна психологія

особистості стоїть перед необхідністю допомогти людині орієнтуватися в системі соціальних зв'язків і протиріч, допомогти «впоратися» з соціальною реальністю, яка швидко змінюється.

1.2. Специфіка соціально-психологічного підходу до розуміння особистості

Однією з характерних особливостей вивчення особистості на ранніх етапах розвитку соціальної психології було **звернення до особистості через «позаособистісне», через аналіз процесів деперсоналізації в результаті включення в групи**. Ілюструє такий підхід перший в історії соціальної психології систематичний експеримент, присвячений кількісному вимірюванню впливу конкуренції на продуктивність діяльності, проведений Н. Триpletтом в 1898 р., потім модифікований і проаналізований згодом Ф. Олпортом. У перші десятиліття минулого століття **Ф. Олпорт**, узагальнивши дані **Н. Триpletта**, вперше ввів в соціальну психологію поняття **соціальної фасилітації та інгібіції**.

Результати експериментів Н. Триpletта і Ф. Олпорта пізніше проінтерпретував **Р. Зайонц**. Основна ідея, яку він запропонував для інтерпретації результатів Триpletта і Олпорта, що здавалися суперечливими, полягала в наступному: **присутність інших підсилює збудження людини, яка виконує будь-які завдання**. Відомо, що збудження завжди посилює домінуючу реакцію. Відповідно, воно має **поліпшувати виконання легких завдань (соціальна фасилітація) і погіршувати виконання важких завдань (соціальна інгібіція)**.

Соціальне збудження посилює домінуючу реакцію, тому що досліджуваний, оцінюючи завдання як легке або важке, очікує, що і спостерігачі оцінюють його аналогічним чином. Легкі завдання прийнято робити легко (швидко, добре), а важкі – повільно і погано. Обидві дії є «очікуваними» з точки зору присутніх інших, і в тому і в іншому випадку досліджуваний як би прагне бути більш зрозумілим для оточуючих, отже, – менш індивідуалізованим, більш «позаособистісним».

Як і у випадку поведінки у натовпі, дії людини скеровуються деяким груповим стандартом, а визначальною ознакою соціальної поведінки стає її нормативність. Вочевидь, що в граничному значенні такий «я-для-інших-зрозумілий» суб'єкт виявиться повністю **деіндивідуалізованим** – настільки, що питання про його особистісні особливості буде просто недоречним (у всякому разі для дослідника).

Отже, присутність деякої кількості інших людей надавала двоїстий вплив на ефективність діяльності досліджуваного: залежно від простоти / складності завдання він або поліпшував або погіршував свій результат.

Подібний фокус інтерпретації простежується і в дослідженнях **конформізму**. У класичних експериментах Соломона Аша з вивчення гру-

пового впливу на окрему людину у випадку неузгодженості її думки з думкою групи, був зафіксований **феномен конформної поведінки** (тобто підпорядкування в ряді випадків індивідуальної позиції на користь групової). Після цього відкриття мала група не розглядається більш як група мовчазної присутності, вона стає самостійним об'єктом соціально-психологічного дослідження – насамперед тому, що за нею визнається наявність деякої внутрішньої структури, яка є структурою взаємин її членів. Відповідно, особистість у групі розглядається вже з точки зору такої її якості, як здатність приймати рішення – переважно про свою згоду або незгоду з думкою групи. Тим самим особистість вивчається лише через умови досягнення безконфліктних («згодних») відносин з іншими, через встановлення однаковості її думок і поведінки з груповими стандартами, в основі чого лежить приписуване їй **прагнення до соціального прийняття**. І тим самим певна парадоксальність «соціальної психології особистості без особистості» зберігалася.

Інша традиція, що склалася ще на ранніх етапах становлення соціальної психології, – **традиція жорсткого позиціонування соціального та індивідуального в особистості** і пов'язаного з нею інтересу до процесів інтерналізації форм соціального контролю, також мала свої подальші «відгуки». Це, насамперед, традиції вивчення в соціальній психології **рольової поведінки людини**.

Антрополог **Р. Лінтон** в середині 30-х років так визначав відносини особистості та ролі: **«статус являє собою сукупність прав та обов'язків... Роль є динамічним аспектом статусу. Здійснюючи права і виконуючи обов'язки, які складають її статус, особистість відіграє певну роль**. Особистість «наповнюється» ролями, служачи лише, по суті, їх оболонкою, для придбання «згоди» з суспільством. Ролі, які «вливаються в особистість, можуть бути різні за своїм змістом, і можуть «вилитися через край» (цит. за: Тернер Дж. Структура соціологічної теорії. 1985. С. 228).

Відповідно, в аналізі рольової поведінки починають звучати поняття прийняття ролі і рольового конфлікту, що відображають новий акцент у соціально-психологічному розумінні особистості. Вона починає розглядатися більш «особистісно» – як така, що володіє здатністю ставитися до свого соціального оточення. Її «згода» з оточуючими стає не тільки наслідком підпорядкування соціальним нормам, а й результатом індивідуального вибору. І хоча цей вибір як і раніше обмежений рамками «згідних відносин», він вже може варіювати по параметру «заданий – не заданий», а ролі тим самим розділятися на формальні й неформальні. Таким чином, тенденція подолання в аналізі особистості жорсткості опозиції «соціальне – індивідуальне» була пов'язана з введенням в науковий обіг категорії

відносин (а в подальшому і взаємин, тобто не «відношення до ...», а «відносин з ...»).

Подібний більший ракурс суб'єктності в аналізі особистості відбивав ще одну виділену вище характерну особливість її соціально-психологічного дослідження, а саме – вивчення «поля соціального» в особистості через аналіз структур індивідуальної самосвідомості, інтерес до яких визначався увагою до психологічних механізмів становлення індивіда як соціального суб'єкта.

Інтерес до психологічних механізмів становлення індивіда як соціального суб'єкта проявився в **дослідженнях соціальних установок**. У цих дослідженнях зберігалася певне загальне уявлення про особистість.

По-перше, явно чи неявно, особистість розглядалася як деяка сукупність узгоджених соціальних установок (як відомо, згідно Л. Фестингера, наявність когнітивного дисонансу завжди вимагає розв'язання), отже, протиріччя або ж невизначеність її внутрішньої структури є скоріше зло, ніж добро.

По-друге, здатність особистості до вибору оцінювалася дуже обмежено. Вона розглядалася лише з точки зору вибору тієї чи іншої лінії поведінки і при цьому поведінки, знову ж узгодженої або не узгодженої з соціальними очікуваннями (тобто адаптивної або дезадаптивної). Отже, невідповідність особистості вимогам соціального оточення або ж будь-які форми неадаптивної активності також малися на увазі скоріше як «погане», а не «добре».

Друга лінія досліджень, в яких проявлявся інтерес до соціально-психологічних проблем особистості з точки зору аналізу структур її індивідуального самосвідомості, була пов'язана з вивченням **процесів інтеракції**. Один з відомих дослідників у цьому напрямку був **Джордж Герберт Мід** (1863-1931) В рамках цього напрямку людина постає значно менш жорстко детермінованою, причому як з боку свого соціального оточення, так і з точки зору власних психічних процесів. Рушійною силою і соціального розвитку особистості і суспільної структури в цілому визнається **соціальна взаємодія**, а не внутрішні психічні стани і не фактори соціального середовища, тобто і людина і суспільство не дані у своїх особливостях спочатку, вони стають такими, а в центрі уваги опиняється активний розумний діяльний суб'єкт.

Далі, особистість постає не тільки як активна у взаємодії, але і як **здатна до активності в духовній сфері**. Власне, і діяльнісне ставлення людини до навколишнього світу пояснювалося Мідом через наявність специфічної здатності до створення і використання значущих символів. Тим самим люди не тільки самі встановлюють правила соціального життя в реальному процесі інтерсуб'єктної взаємодії (а не навпаки – будують

взаємодію по вже існуючим правилам), а й постійно інтерпретують зміст і значення інтерактивних ситуацій, які виникають. [Абельс Х., 1999].

Відповідно центральною характеристикою особистості виявляється здатність до смислової інтерпретації соціальної дійсності, що значно розширює можливі рамки її розуміння. Закономірним наслідком подібного трактування стає **домінанта мінливості** як в аналізі суспільства, так і в аналізі особистості. На зміну пафосу адаптації людини до жорсткої соціальної структури приходить пафос конструювання себе самої і соціального світу, а завдання прогнозу соціальної поведінки закономірно змінюються сумнівами в самій можливості подібного прогнозування.

Власне, саме це **уявлення про особистість як про принципово мінливу, що постійно активно конструює свій внутрішній світ і світ соціальної взаємодії, та існує як деяка можливість**, і домінує сьогодні в соціальній психології особистості, відображаючи загальну перемогу когнітивізму в соціально-психологічному знанні.

1.3. Особистість як суб'єкт суспільного життя, включений в соціальні зв'язки і відносини

У науковій літературі і в буденному житті, широко використовують поняття: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», часто не розрізняючи їх, у той час як між ними є істотна різниця.

Борис Герасимович Ананьев розробив системний опис багаторівневості психічної організації людини, в якому єдність біологічного і соціального в людині забезпечується за рахунок єдності таких його макрохарактеристик, як «індивід», «особистість», «суб'єкт (діяльності)» і «індивідуальність».

Носієм біологічного в людині є, головним чином, індивід. Людина як **індивід** являє собою сукупність природних, генетично обумовлених властивостей, розвиток яких здійснюється в ході онтогенезу, результатом чого стає біологічна зрілість людини. Соціальне людини відбивається в її **особистості та її функціонуванні як суб'єкта діяльності**. При цьому мова не йде про протиставлення біологічного і соціального, хоча б тому, що індивід в ході індивідуального життя соціалізується і набуває нових властивостей. З іншого боку, особистістю і суб'єктом діяльності людина може стати лише на основі деяких індивідуальних структур. Кожна людина як **особистість** проходить свій життєвий шлях, в рамках якого відбувається соціалізація індивіда і формується його соціальна зрілість. Людина як **особистість** являє собою сукупність суспільних відносин: економічних, політичних, правових.

Результатом здійснення різних видів діяльності людини як суб'єкта стає досягнення психічної зрілості. Таким чином, кожна людина постає у вигляді певної цілісності – як індивід, особистість і суб'єкт, зумовленої

едністю біологічного і соціального. Як індивід вона розвивається в онтогенезі, а як особистість вона проходить свій життєвий шлях, в ході якого здійснюється соціалізація індивіда.

Взаємозв'язок між цими поняттями в першу чергу постає як ієрархічні відносини між ними: можна говорити про часовий і просторовий сенси. Часовий сенс полягає в тому, що людина у своєму онтогенетичному розвитку послідовно проходить стадії від індивіда до індивідуальності. У просторовому сенсі кожна наступна стадія розвитку включає в себе якості попередньої, тобто вони знаходяться в відносинах підпорядкування і включення.

Поняття **«людина»** є найбільш загальним і містить в собі сукупність усіх людських якостей. З суспільної точки зору людина – соціальна істота, що здатна до спілкування, до пізнання зовнішнього світу і самої себе, до праці.

У понятті «індивід» відображається індивідуально-біологічна сторона кожної людини як результат її філогенетичного і онтогенетичного розвитку. У понятті **«індивід»** входять як якості, що відрізняють дану людину від інших людей, так і загальні для неї і багатьох інших людей властивості. Основні ознаки індивіда: 1) цілісність анатомічної та психофізіологічної організації, 2) стійкість у взаємодії із зовнішнім світом, 3) активність. Поняття «індивід» застосовується не тільки до людини, але і до тварин.

Суб'єкт – макрохарактеристика людини, що відображає її взаємини з об'єктивною реальністю. Активність суб'єкта в психології зазвичай пов'язується з його діяльністю.

Особистість – це макрохарактеристика людини, що відображає її соціальну сутність, яка вказує на нього як на об'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності.

Індивідуальність – особливе поєднання в людині природного і соціального, притаманне конкретному, окремо взятому індивіду, що відрізняє його від інших. Кожна людина індивідуальна, образно кажучи, має своє обличчя, що виражається поняттям «особистість».

У психології особистість вивчається в двох головних аспектах: 1) загальнопсихологічному – структура і загальні властивості особистості, діяльність як форма існування і прояву особистості; 2) соціально-психологічному – особистість вивчається в контексті спілкування і взаємодії людей і різних груп.

Особистість – це складне поняття, вивчення якого проходить на стику природного і суспільного. Більш того, представники різних шкіл і напрямів розглядають особистість через призму предмета своєї науки.

1. Соціально-біологічна школа (З. Фрейд та ін.) розглядає особистість у зв'язку з боротьбою несвідомих інстинктів і моральних заборон, що диктуються суспільством.

2. Теорія «дзеркального Я» (Ч. Кулі, Дж. Мід), в якій «Я» – частина особистості, яка складається з самосвідомості й образу «Я». Відповідно до цієї концепції, особистість формується в процесі її соціальної взаємодії і відображає уявлення людини про те, як її сприймають і оцінюють інші люди. У ході міжособистісного спілкування людина створює своє дзеркальне Я, яке складається з трьох елементів:

- уявлення про те, як її сприймають інші люди;
- уявлення про те, як вони її оцінюють;
- як людина відповідає на сприйняту нею реакцію інших людей.

Таким чином, в теорії «дзеркального Я» особистість виступає як **результат соціальної взаємодії**, в ході якої індивід набуває здатності оцінювати себе з точки зору інших членів даної соціальної групи. Як бачимо, концепція особистості Міда, на відміну від теорії З. Фрейда, повністю соціальна.

3. Теорія ролей (Я. Морено, Т. Парсонс), за якою особистість є функція від тієї сукупності соціальних ролей, які індивід виконує в суспільстві.

4. Антропологічна школа (М. Лундман), що не розділяє поняття «людина» і «особистість».

5. Марксистська соціологія в понятті «особистість» відображає соціальну сутність людини як сукупність суспільних відносин, які визначають соціальні, психологічні та духовні якості людей, соціалізують їх природно-біологічні властивості.

6. Згідно соціологічного підходу, яким керуються багато сучасних соціологів, кожна людина є особистістю в міру освоєння, придбання соціально значущих рис і якостей. До них відносяться рівень освіти та професійної підготовки та сукупність знань і вмінь, що дозволяють реалізувати у суспільстві різні позиції і ролі.

7. Гуманістична психологія розглядає особистість як унікальну цілісну систему, відкриту до самоактуалізації, яка притаманна тільки людині. Засновник гуманістичної психології **К. Роджерс** виходив з того, що кожна людина наділена здатністю до особистісного самовдосконалення. При цьому важливим компонентом структури особистості є «Я-концепція». Вона формується в процесі взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем, є інтегральним механізмом саморегуляції поведінки людини і може бути позитивною, негативною і амбівалентною (суперечливою). Наскільки людина задоволена життям залежить від того, якою мірою її досвід, її «реальне Я» і «ідеальне Я» співвідносяться між собою. Якщо реальний життєвий досвід суперечить «Я-концепції», яка склалася,

то виникає неконгруентність (невідповідність) між уявленням про себе і актуальним досвідом. Одночасно найважливіша характеристика психологічно зрілої особистості – її відкритість для досвіду, гнучкість та удосконалення свого Я.

Виходячи з вищенаведених теоретичних положень, можна визначити **особистість** як *індивідуальний прояв сукупності суспільних відносин, соціальну характеристику людини*.

Можна сказати, що як цілісна соціальна система, особистість має свою внутрішню структуру, що складається з 3-х рівнів.

Біологічний рівень включає в себе природні, загальні за походженням якості особистості (будова тіла, статеві особливості, темперамент і т. ін.).

Психологічний рівень особистості об'єднує її психологічні особливості (почуття, воля, пам'ять, мислення). Психологічні особливості знаходяться в тісному взаємозв'язку зі спадковістю особистості.

Нарешті, **соціальний рівень** особистості розділяється на три підрівні:

– власне соціологічний (мотиви поведінки, інтереси особистості, життєвий досвід, цілі), цей підрівень тісніше пов'язаний з суспільною свідомістю, яка об'єктивна по відношенню до кожної людини, виступаючи як частина соціального середовища, як матеріал для індивідуальної свідомості;

– специфічно-культурний (ціннісні та інші установки, норми поведінки);

– моральний.

Особливу увагу при дослідженні особистості як суб'єкта суспільних відносин соціальні психологи приділяють **внутрішнім детермінантам її соціальної поведінки**. До таких детермінант відносяться насамперед потреби та інтереси.

Потреби – це ті форми взаємодії зі світом (матеріальні і духовні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку біологічної, психологічної, соціальної визначеності людини.

Інтереси – це усвідомлені потреби особистості.

Потреби та інтереси особистості лежать в основі її ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей і ціннісних орієнтацій.

Деякі автори в структуру особистості включають і інші елементи: культуру, знання, норми, цінності, діяльність, переконання, ціннісні орієнтації та установки, які складають стрижень особистості, виступаючи регулятором поведінки, направляючи її в ті нормативні рамки, які запропоновані суспільством.

Питання для самоконтролю.

1. Обґрунтуйте доцільність виділення соціальної психології особистості в самостійну предметну область.
2. Розкрийте суть процесу деперсоналізації в результаті включення в групи на прикладі феноменів соціальної фасилітації та інгібіції.
3. Опишіть результати класичних експериментів **Соломона Аша** з вивчення групового впливу на окрему людину в випадку неузгодженості його думки з думкою групи.
4. Яке уявлення про особистість домінує сьогодні в соціальній психології особистості?
5. Назвіть макрохарактеристики, що відображають системний опис багаторівневості психічної організації людини, розроблений Б.Г. Ананьевим.

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Ефект, при якому людина більш успішно виконує звичні завдання в присутності інших людей, ніж поодиночі, отримав назву ефекта:
 - а – соціальної інгібіції,
 - б – соціальної фрустрації,
 - в – соціальної фасилітації,
 - г – соціальної компетентності.
2. Ефект, при якому в присутності інших людей погіршується виконання людиною складних завдань отримав назву:
 - а – фрустрації,
 - б – соціальної інгібіції,
 - в – конформізму,
 - г – соціальної взаємодії.
3. Феномен конформізму пов'язують з потребою в:
 - а – соціальному прийнятті,
 - б – індивідуації,
 - в – свободі,
 - г – особистісному зростанні.
4. «Принципова мінливість, активне конструювання свого внутрішнього світу і світу соціальної взаємодії, існування як деякої можливості» – це уявлення, яке домінує сьогодні в соціальній психології особистості про:
 - а – індивідуальність,
 - б – особистість,
 - в – суб'єкт,
 - г – індивіда.

Література

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация (введение в интерпретативную социологию). – СПб, 1999. – С. 10–98.
2. Андреева Г. М. Социальная психология. Учебник для вузов. — М.: Аспект Пресс, 2008. — 363 с.
3. Белинская Е. П., Тихомандрицкая О. А. Социальная психология личности. Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
4. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб, 1995. – С. 156–185.
5. Лютова С.Н. Социальная психология личности. Теория и практика. Курс лекций. – М., 2002. – 177 с.
6. Майерс Д. Социальная психология. — 7-е изд. — СПб.: Питер, 2007. — 794 с.
7. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Истоки и перспективы. — СПб.: СПбГУП, 2010. — 533 с.
8. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. – М., 1998. – С. 150–162, 180–185.
9. Turner J. Social Categorization and the Self-concept: A social cognitive theory of group behaviour // *Advances in group processes*. – 1985. – P.77-121.

Глава 2. Соціалізація: поняття, зміст, механізми

2.1. Поняття соціалізації

Як відбувається становлення людини як суб'єкта соціального світу? Яким чином діти освоюють соціальні ролі, норми і цінності, набувають навичок взаємодії з іншими людьми, отримують знання про устрій суспільства, в якому живуть?

Л.С. Виготський стверджував, що новонароджена дитина вже є соціальною істотою [Выготский Л. С., 1984]. Поступово навколишній соціальний світ відкривається дитині в системі існуючих рольових взаємозалежностей, правил соціальної поведінки, культурних норм взаємодії. Саме на основі освоєння дитиною цього «поля» соціокультурних норм і правил відбудеться подальший вибір між ними – формування персональної ціннісно-нормативної системи.

Таким чином, соціальний світ повинен надати дитині деякий спектр досить чітко оформлених ціннісно-нормативних моделей і зразків соціальної поведінки для того, щоб можна було вибрати найбільш підходящі. Батьки ж можуть допомогти дитині, з одного боку, виступаючи трансляторами цих моделей (адже саме від них вона вперше чує «можна» і «не можна»), а, з іншого боку, намагаючись забезпечити найбільш повне задоволення тих потреб, які безпосередньо визначають характер дитячої соціалізації: потреб у активних контактах, в любові і в безпеці.

Процес соціального розвитку особистості, як і взагалі процес розвитку, відбувається в активній взаємодії особистості з соціальним середовищем.

Соціалізація визначається як двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння людиною соціального досвіду шляхом входження в систему зв'язків соціального середовища, а з іншого боку – активне відтворення і перетворення цієї системи в діяльності людини.

Які ж особливості соціалізації наше суспільство має в даний час? В даний час можна говорити про **загальну дестабілізацію соціального життя та ціннісно-нормативну кризу нашого суспільства**. Криза виражається не тільки і не стільки у відсутності соціальних норм і цінностей, скільки в тому, що сьогодні вони не утворюють чітко структурованих нормативних моделей. На думку Г.М. Андрєєвої [Андрєєва Г.М, 1996], переходячи на новий етап соціалізації, людина опиняється не тільки на традиційному для даного етапу «перехресті» соціальних виборів, але і в ситуації, коли встановлені на ньому громадські «світлофори» дають суперечливу інформацію, а то й не працюють зовсім. Найбільш яскраво це можна бачити при аналізі підліткового етапу соціалізації, так як підлітковий вік є традиційним об'єктом при вивченні проблем соціалізації. Причина цього не тільки в силу його більшої доступності для дослідників,

але й тому, що більшість досліджуваних феноменів представлені в ньому найбільш ясно.

Видається, що **найбільш складним для людини епохи соціальних змін є вирішення завдання планування своєї діяльності в соціальній сфері** (а для підлітка – рішення одного з найважливіших вікових завдань періоду отроцтва: формування життєвого плану), бо сьогодні воно вимагає врахування напрямків і темпів зміни соціальної реальності, а також високої особистої толерантності до невизначеності.

Згідно Г.М. Андрєєвої, **у процесі соціалізації можна виділити як мінімум три грані** [Андрєєва Г.М, 1996].

По-перше, акцент в аналізі соціалізації може бути зроблений на трансляції цінностей і моделей поведінки, які задаються культурно. Соціальний розвиток особистості в цьому випадку буде розглядатися переважно як процес **інкультурації** (на відміну від соціалізації, поняття «*інкультурація*» *передбачає навчання людини традиціям і нормам поведінки в конкретній культурі*. Це відбувається в процесі відносин обміну між людиною та її культурою, при яких, з одного боку, культура визначає основні риси особистості людини, а з іншого – людина сама впливає на свою культуру).

По-друге, процес соціалізації може бути зрозумілий як процес власне засвоєння, інтерналізації різних аспектів соціального досвіду, і, відповідно, акцент у дослідженнях буде поставлений на механізмах цього засвоєння і самому змісті засвоєного.

По-третє, увага може бути приділена переважно аналізу можливих результатів соціалізації, і в даному випадку мова скоріше буде йти про соціалізацію як адаптацію.

Зауважимо, що всі ці три грані соціалізації в цілому відображають пасивну сторону соціалізації: момент «входження» людини в суспільство. Менше уваги в дослідженнях приділяється активному відтворенню людиною засвоєного соціального досвіду. З цієї точки зору необхідно виділити і четверту грань соціалізації – процес конструювання соціальної реальності.

2.2. Соціалізація як інкультурація

Увага дослідників до ролі культури в індивідуальному розвитку пов'язана в основному з очевидним контрастом між різноманітністю звичаїв і вірувань різних народів (культурною варіативністю людства) та певною інваріантністю сутності людини. Як співвідносяться параметри унікального (властивого конкретній культурі) і загального (властивого різним культурам) у розвитку індивіда – ось те питання, яке задав кроскультурний підхід в психологічному аналізі. Соціальна психологія орієнтована на аналіз факторів культури у соціальному розвитку особистос-

ті – формуванні соціальної поведінки, становленні системи персональних цінностей і Я-концепції.

В основному виділяються **три історично сформованих напрямки аналізу: дослідження культурних відмінностей перцептивних процесів, мислення та пам'яті**. На сьогоднішній день більшість дослідників дотримуються точки зору, згідно якої культурне середовище не впливає безпосередньо на психічні процеси, а задає існування певних соціальних практик. Так, наприклад, гострота зору культурно інваріантна, але в кожній культурі є свої звички інтерпретації побаченого, які впливають на конкретний результат. (Детальніше про крос-культурні дослідження когнітивних процесів див.: Коул М., 1997).

У визначальному значенні культури для людини в її соціальної якості легко переконатися: досить опинитися в іншому культуральному оточенні, просто зіткнутися з іншою культурою, як норми соціальної поведінки, які здавалися очевидними (від нормативів величини міжособистісної дистанції в спілкуванні до норм взаємодопомоги, відносин домінування / підпорядкування, способів вирішення конфліктних ситуацій), перестануть бути такими.

Особливості соціалізації визначає нормативний канон людини в культурі: чи буде підтримуватися різними її інститутами активність чи пасивність підростаючої людини, її прагнення до індивідуального успіху або орієнтація на колективні досягнення, інтернальний або екстернальний локус контролю, множинність або структурна «зібраність» Я-концепції.

Так, в американській культурі історично склалася висока оцінка таких, наприклад, особистісних якостей як впевненість у собі і вміння володіти собою, і, отже, в процесі соціалізації дитина буде орієнтована саме на цю модель – інститути соціалізації будуть формувати у неї навички впевненості і стриманості в прояві негативних почуттів соціальної поведінки, дані якості будуть представлені як цінності на рівні індивідуальної свідомості й т.п.

Таким чином, соціалізація може бути зрозуміла як процес входження людини в культуру свого народу, а сам термін замінений терміном інкультурація.

Поняття **інкультурації** було введено в науковий обіг американським культурантропологом **М. Херсковіцем** [Herskovits, 1967]. Він розглядав культуру як «створену людиною частину середовища, що включає знання, вірування, мистецтво та звичаї». У процесі **інкультурації**, на його думку, *індивід освоює властиві культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого формуються його когнітивна, емоційна і поведінкова подібність до членів даної культури і відміна від членів інших культур*. Процес інкультурації починається з моменту народження – з придбання дитиною перших навичок і освоєння мови, а закінчується, можна ска-

зати, зі смертю. Він відбувається здебільшого не в спеціалізованих інститутах соціалізації, а під керівництвом старших, на власному досвіді, тобто відбувається навчання без спеціального навчання. Однак Херсковіц особливо підкреслює, що процеси соціалізації й інкультурації проходять одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати і як член суспільства [Herskovits, 1967].

Для соціально-психологічних досліджень особистості в культуральному контексті характерна увага до відмінностей соціальних норм і цінностей, варіативності рольової поведінки і особливостей соціальної ідентичності та Я-концепції.

2.3. Соціалізація як інтерналізація

Процес соціалізації може бути розглянутий з точки зору механізмів трансляції соціального досвіду: в цьому випадку соціалізація виступає як **інтерналізація**. Як правило, мова йде про дві основні сторони даного процесу:

- засвоєння моделей поведінки;
- засвоєння соціальних значень: символів, цінностей і установок.

На сьогоднішній день в соціально-психологічній літературі, яка присвячена проблемі соціалізації, можна зустріти **два трактування поняття інтерналізації**: в широкому сенсі вона розуміється як синонім соціалізації, у вузькому – як її приватна варіативність, як *сукупність мотиваційних і когнітивних процесів, за допомогою яких зовнішні соціальні вимоги стають внутрішніми вимогами особистості*. Типовим прикладом, який доводить це положення, може служити концепція морального розвитку Л. Колберга.

У різних теоретичних концепціях акцентуються різні механізми інтерналізації. Так, в **теоріях навчання** в якості механізмів інтерналізації виділяють класичне і оперантне обумовлення; в **теоріях соціального навчання** підкреслюється роль спостережуваної поведінки, а також умов, в яких розгортається поведінка; **психоаналітичні трактування** закономірно звертаються до механізму раціоналізації; для **соціально-психологічного когнітивізму** характерно розглядання процесу інтерналізації як процесу редукації когнітивного дисонансу. Наприклад, виховний дискурс батьків, який супроводжує активність дитини.

2.4. Соціалізація як адаптація

Вперше принцип подібного підходу до особистості був закладений на межі століть соціологом **Ф. Гіддінгсом** (1855-1931). Саме він вперше визначив в якості ведучого завдання соціалізації таке пристосування людини до суспільства, яке забезпечує їй успішне функціонування. З цього

моменту процес досягнення достатньої відповідності людини вимогам соціального середовища визначається як процес **соціальної адаптації**, а порушення його – як **дезадаптація**.

У своєму аналізі соціальної успішності людини Ф. Гіддінгс виходить з наявності / відсутності у неї певних особистісних рис. Так, з його точки зору, незалежно від інших факторів більш «соціально бажаними» є люди уважні, відповідальні, незалежні в думках, які прагнуть принести користь суспільству. Навпаки ж, безвідповідальні, байдужі, егоїстичні індивіди приречені на погану пристосованість до соціального середовища і неуспіх.

Як наголошується в психологічних роботах, присвячених даному питанню, ця проблема по-різному постає в різних теоретичних орієнтаціях. Так, з точки зору **біхевіоризму**, соціально-психологічна адаптація розуміється як процес, за допомогою якого досягається стан соціальної рівноваги між індивідом і групою, як відсутність конфліктних відносин людини з найближчим соціальним оточенням. Основна увага **психоаналітичних** концепцій при аналізі адаптації направлена на формування і розвиток захисних механізмів особистості, причому сам процес адаптації виступає як багаторівневий, а психологічні захисти можуть грати для особистості як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль. С точки зору **інтеракціонізму**, соціально-психологічна адаптація – це успішне виконання особистістю нормативного рольового репертуару і вміння вирішувати виникаючі рольові конфлікти.

Що стосується емпіричних досліджень процесу соціально-психологічної адаптації, то в цілому виділяють **три низки факторів, що визначають успішність соціально-психологічної адаптації до соціальних змін**. Це, **по-перше**, здатність людини до зміни своїх ціннісних орієнтацій і Я-концепції, **по-друге**, вміння знаходити певний «баланс» між своїми ціннісними орієнтаціями і соціальною роллю, **по-третє**, орієнтація не на конкретні соціальні вимоги, а на прийняття універсальної системи цінностей.

2.5. Мета-погляд: соціалізація як конструювання соціальності

Практично у всіх визначеннях і підходах до соціалізації так чи інакше згадується активна роль самого індивіда в даному процесі. Активність суб'єкта проявляється у багатьох сферах: у виборчому відношенні до можливого рольового репертуару і в способах вирішення рольових конфліктів; у виборі тієї чи іншої стратегії поведінки подолання у важких життєвих ситуаціях; в способах самопрезентації та в прихильності певній системі цінностей.

Спираючись на теоретичні положення символічного інтеракціонізму Дж. Г. Міда і Г. Блумера (1900-1987), сучасні прихильники даної точки зору стверджують роль людини як творця свого соціального світу і не розглядають невідповідність індивіда вимогам суспільства як недолік, що вимагає примусового пристосування, а вважають подібну неузгодженість основним джерелом соціальної динаміки.

На сьогоднішній день проблема конструювання суб'єктом соціального світу є самостійним об'єктом аналізу, складаючи предметний зміст психології соціального пізнання. Під конструюванням при цьому розуміється, як зазначає Г.М. Андреева, «приведення в систему інформації про світ, організація цієї інформації в зв'язані структури з метою осягнення її сенсу» [Андреева Г.М., 2000, с. 6]. Результатом даного процесу стає створення людиною образу соціального світу, частиною якого є уявлення про саму себе як частину цього світу – соціальна ідентичність. Цей образ стає для людини створеною соціальною реальністю. Згідно відомої «теоремі У. Томаса», те, що мислиться як реальне, стає реальним за своїми наслідками.

Подібний підхід дозволив остаточно подолати традиції «жорсткого» детермінізму у вирішенні проблеми індивіда та суспільства, що відбилося, зокрема, в активному введенні в соціально психологічний аналіз особистості категорії можливого – як при розгляді соціальної поведінки, так і при виділенні структурних складових Я-концепції.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте поняття «соціалізація». Які її три грані?
2. Яка суть соціалізації як інкультурації?
3. Опишіть процес соціалізації з точки зору механізмів трансляції соціального досвіду.
4. Охарактеризуйте процес соціалізації з точки зору соціально-психологічної адаптації та дезадаптації.
5. Який підхід до соціалізації відводить людині роль творця свого соціального світу?

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння людиною соціального досвіду шляхом входження в систему соціальних зв'язків, а з іншого боку активне відтворення і перетворення цієї системи в діяльності людини, це:

- а – ідентифікація,
- б – сепарація,
- в – соціалізація,
- г – стратифікація.

2. Соціалізація як трансляція культурних цінностей і моделей поведінки, це:

- а – адаптація,
- б – інкультурація,
- в – інтерналізація,
- г – ідентифікація.

3. Соціалізація як процес засвоєння соціального досвіду, де акцент ставиться на механізмах цього засвоєння і самому змісті засвоєного, це:

- а – інтерналізація,
- б – адаптація,
- в – інкультурація,
- г – стратифікація.

4. Процес досягнення звісної відповідності людини вимогам соціального середовища визначається як процес:

- а – соціальної адаптації,
- б – дезадаптації,
- в – інтеграції,
- г – сепарації.

5. Здатність людини до зміни своїх ціннісних орієнтацій та Я-концепції, вміння знаходити певний «баланс» між своїми ціннісними орієнтаціями і соціальною роллю, орієнтація не на конкретні соціальні вимоги, а на прийняття універсальної системи цінностей – це фактори, що визначають успішність:

- а – інкультурації;
- б – соціально-психологічної адаптації до соціальних змін;
- в – навчання,
- г – інтерналізації.

Література

Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация (введение в интерпретивную социологию). – СПб., 1999. – С. 101-137.

Андреева Г. М. Социальная психология. – М., 1996. – С. 274–288.

Андреева Г. М. Психологическая социальная познания. – М., 2000. – С. 6.

Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.

Выготский Л.С. Педология подростка // Собр. соч.: В 6 т. – М., 1984. – Т. 4, С. 5-242.

Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М., 1997. – 432 с.

Herskovits M.J. Les bases de l'anthropologie culturelle. – P.: François Maspero Éditeur, 1967. – 331 p.

Глава 3. Основні теоретичні підходи до аналізу соціалізації

У більшості психологічних оглядів виділяються наступні основні напрямки вивчення процесу соціалізації.

3.1. Біогенетичні теорії

В якості загальних теоретичних підстав даного напрямку у вивченні соціалізації виступають еволюційна теорія Ч. Дарвіна і біогенетична концепція Е. Геккеля. Всі біогенетичні теорії виходять з ряду загальних посилок, а саме:

- розвиток особистості, в тому числі і соціальний розвиток, визначається біогенетичними факторами; відповідно, багато типів соціальної поведінки, наприклад агресія, обумовлені генетично;

- для реалізації біогенетичної програми розвитку необхідні певні соціокультурні умови, наявність яких задає темп розкриття вроджених задатків і здібностей, але не впливає на саму їх наявність; розвиток є дозрівання відповідно до внутрішнього плану;

- розвиток особистості являє собою послідовність певних фаз, проходження яких необоротно, тобто повернення на попередню стадію оцінюється як еволюційний регрес; перехід зі стадії на стадію є «стрибок» у розвитку, тобто його характерними особливостями є уривчастість і раптовість змін.

Одним з найбільш впливових представників даного напрямку був американський дослідник **Стенлі Холл** (1846-1924), один з основоположників наукового вивчення дитинства. Відповідно до **теорії рекапітуляції С. Холла**, онтогенез повторює філогенез, тобто кожна людина в своєму розвитку проходить ті ж стадії, що пройшло людство в ході еволюції. С. Холл виділяв **4 основні етапи соціального розвитку**: немовля (дитина подібна тварині), дитинство (дитина відтворює той історичний період, коли люди займалися полюванням і збиральництвом), отрочтво (цей період у розвитку дитини відповідає початку цивілізації, так як вона здатна до навчання і підпорядковується дисципліни) і юність (відображає перехідну епоху, період «бурі і натиску», зародження сучасної цивілізації – людина відрізняється поганою адаптацією і емоційною неврівноваженістю).

Слід зазначити, що біогенетичні теорії істотно вплинули на практику навчання і виховання. Оскільки соціальний розвиток розглядається в них як природний процес, який підпорядковується своїм внутрішнім закономірностям, то передбачається, що всі пов'язані з ним проблеми рано чи пізно вирішаться самі по собі, дитина «переросте» труднощі, що виникають на шляху її соціалізації, а завдання дорослих зводиться до надання її максимуму самостійності.

Таким чином, з точки зору біогенетичних теорій розвитку та соціалізації, соціальна поведінка людини є результатом існування його вроджених механізмів, що сформувалися в результаті тисяч років еволюції. Так, наприклад, відповідно до одного з сучасних прихильників цих теорій, саме біологічні особливості людської природи стимулюють такі різні види діяльності, як вживання м'ясної їжі, створення структур влади, вдосконалення статевих ролей та охорона території.

3.2. Психоаналітичні теорії

Загальним теоретичним підґрунтям психоаналітичних трактувань процесу соціалізації є теорія **З. Фрейда**. Згідно класичної точки зору, процес соціального розвитку – це процес послідовного оволодіння особистістю своєї лібідозною енергією, відкритий прояв якої суперечить нормам культури. Тим самим соціалізація являє собою процес приборкання природних інстинктів за допомогою тих чи інших захисних механізмів особистості.

В рамках більш пізніх неофрейдських концепцій соціалізації основна увага приділялася аналізу «Его» як основний «інстанції, яка адаптує» в процесі соціального розвитку особистості. Наприклад, в концепції індивідуалізації **Пітера Блоса** велика увага приділяється аналізу процесів соціальної взаємодії підлітка і формуванню Я-концепції. Основними психологічними складовими підліткового етапу соціалізації він вважає схильність до регресії і нонконформізм, причому обидві вони необхідні для подальшого розвитку. Так, регресія (повторне переживання конфліктів, властивих більш раннім віковим етапам) необхідна для подолання дитячих поведінкових стереотипів і благополучного звільнення від дитячих уподобань: підліток поклоняється кумирам, щоби відреагувати дитячі ідеалізації батьків, прагне до відчуття спільності з групою однолітків, яка є символічною заміною сім'ї, і т.п. Своєрідною «противагою» регресивним тенденціям підліткового віку служить нонконформна поведінка. Вона сприяє індивідуалізації, в ході якої відбувається диференціація поведінки, почуттів і думок індивіда, а також усвідомленої побудови Я-концепції, які завершують перехід у дорослий стан.

Іншим прикладом теоретичного вивчення соціалізації в рамках даного напрямку може служити **концепція психосоціального розвитку Е. Еріксона** (1904-1994), в якій також дуже велике значення надається соціальному оточенню і закономірностям формування Я-концепції.

3.3. Соціогенетичні теорії

Вперше питання про тісний взаємозв'язок культури і типу особистості, яка в ній формується, був поставлений культурантропологами, зокрема

концепціями «національного характеру». Початок даному підходу поклали відомі дослідження **Маргарет Мід** (1901-1978). Відмінними рисами культурантропологічного аналізу процесу соціалізації є **культурний детермінізм** (розвиток особистості визначається соціокультурними умовами) і **культурний релятивізм** (оскільки елементи культури – традиції, звичаї, вірування, спосіб життя – в різних суспільствах різні, то культура є поняття відносне).

Сьогодні даний підхід об'єднує велику кількість різних етнопсихологічних та соціально-психологічних теорій і емпіричних досліджень.

Основні тези даного підходу полягають у наступному:

- різні типи особистості є продуктами різних культур. Тим самим культура виконує функцію стандартизації: інтегровані в особистості соціокультурні елементи стають для людини нормою (стандартом) відчуження, мислення і дії;

- соціалізація має і інтегруючу функцію: на основі сформованих стандартів соціального мислення і дії у людини формується почуття «Ми» – почуття приналежності до даної соціокультурної спільності;

- соціокультурні умови визначають напрям розвитку дитини і сильно впливають на те, наскільки доброзичливо її приймає співтовариство дорослих;

- те загальне, що є у людей даної культури (те, що задається суспільством індивіду як модель в ході соціалізації), в основному зводиться до когнітивно-афективних структур. Наприклад, поняття «базової особистості» американського антрополога Абрама Кардінера включає в себе способи інтерпретації навколишньої фізичної та соціальної реальності і системи захистів, до яких індивід вдається, щоб протистояти тривозі, породженій можливими фруструючими впливами середовища;

- основним «завоюванням» соціалізації є адаптація людини до культури, в якій вона живе;

- культури розрізняються за ступенем безперервності / дискретності (переривчастості) процесів соціалізації, що змушує засумніватися в універсальності вікових етапів розвитку для всіх культур.

Дослідження, що підтверджують цю тезу, були проведені Маргарет Мід. У своїй відомій роботі, присвяченій дорослішанню дівчаток на островах Самоа, вона, зокрема, показала, що цей процес не має в даній культурі стрибкоподібних змін. Автор пов'язує цей факт з тим, що дане суспільство не очікує від дітей, підлітків і дорослих принципово різних форм соціальної поведінки. Так, наприклад, роль дитини пов'язана з достатнім рівнем відповідальності, батьки не намагаються домінувати над дітьми, а сексуальні ролі дітей і дорослих досить схожі.

Все це істотно контрастує з мінімальною відповідальністю, підлеглим становищем і табуованою сексуальністю дитини в західному су-

пільстві, яка, підростаючи, змушена вирішувати протиріччя свого статусу в цих трьох сферах.

Все вищесказане призводить до певних педагогічних висновків з даної концепції. Західне суспільство закономірно опиняється перед проблемою міжпоколінних протиріч і розривів. Однак ця проблема не є неминучою: так, з точки зору М. Мід, конфлікт «батьків і дітей» можна звести до мінімуму, якщо подолати формування конформних реакцій і залежності та більш толерантно ставитися до всіх тенденцій самостійності в підлітковому віці [М. Мід, 1988]. Суспільство ж має надати підростаючому поколінню більше прав в економічній, політичній і соціальній сфері, проявляючи також терпимість до сексуальної активності молодих.

3.4. Теорія соціального навчання

Основна теза теорій навчання полягає в тому, що **особистість у всіх своїх проявах формується навколишнім середовищем**, причому як більшість форм поведінки, так і моральні принципи, установки та ін. набуваються шляхом навчання, яке має всеосяжний характер. Таким чином, людина є продуктом всієї своєї особистої історії навчання, і в цьому сенсі до неї малозастосовні поняття моралі та етики.

Послідовники теорій соціального навчання виходять з наступних основних положень:

– **особистість є накопиченим набором вивчених моделей поведінки**. Так, наприклад, **Беррес Фредерік Скіннер** вважав, що своєрідність кожної окремої людини полягає в тому, що вона має свій унікальний минулий досвід і, відповідно, її поведінка відрізняється від поведінки інших;

– **навчання людини соціальним діям відбувається переважно в результаті спостереження за поведінкою інших людей** і в результаті наслідування за значущими моделями. З точки зору **Альберта Бандури**, діти наслідують різним прикладам, які є в їх соціальному оточенні, і процес соціалізації є, по суті, процесом моделювання [Бандура А., 2000.]

– необхідним елементом процесу навчання є **підкріплення**, тобто реакції інших людей на поведінку індивіда; до позитивного підкріплення відносять впливи, що підсилюють ймовірність реакції, яка їм передувала, а до негативних – впливи, при усуненні яких зростає ймовірність повторення реакції, яка їм передувала.

З точки зору А. Бандури, у ряді випадків може спостерігатися так зване «підкріплення, яке заміщує», тобто навчання шляхом спостереження позитивних чи негативних наслідків поведінки інших людей (ймовірність будь-якого варіанту поведінки зростає, якщо людина побачить, що іншого заохотили за аналогічний вчинок). Одним з варіантів підкріплення є самопідкріплення, тобто ситуація, коли в процесі навчання людина сама

себе підкріплює за успіх у будь-якої діяльності, що має для неї ціннісне значення.

3.5. Когнітивні теорії

Прихильники даного напрямку в дослідженнях соціалізації виходять з **теорії розвитку Жан Піаже**, згідно з якою психологічні новоутворення кожного вікового етапу в житті індивіда визначаються розвитком когнітивних процесів. З точки зору Піаже, на кожній стадії розвитку мислення формуються нові навички, що визначають межі навченості в самому широкому сенсі: не тільки як, наприклад, можливість навчання тим чи іншим математичним операціям, але і як можливість освоєння тих чи інших соціальних дій.

Одним з яскравих представників даного підходу є **Лоуренс Колберг**, що надавав великого значення вивченню **закономірностей морального розвитку дитини** [Колберг Л. та ін., 1992]. Коротко концепцію Л. Колберга можна представити у наступних положеннях:

- процес соціального розвитку індивіда є, насамперед, процесом освоєння їм сукупності різних норм і правил соціальної взаємодії та підпорядкування своєї поведінки соціальним вимогам;

- розуміння людиною системи соціальних вимог і рольових приписів, які їй пропонує суспільство, залежить від рівня її когнітивного розвитку;

- основний вектор соціального розвитку індивіда полягає в русі від пасивного і конформного прийняття соціальних приписів до розуміння соціальних вимог як угоди між вільними людьми і, отже, до навичок соціальної взаємодії поза рамками рольових приписів з опорою на систему універсальних моральних принципів;

- виділення шести стадій морального розвитку особистості, які, по суті, є стадіями її соціального розвитку і послідовно змінюють одна одну аналогічно стадіями когнітивного розвитку за **Ж. Піаже**; перехід зі стадії на стадію визначається двома факторами: розвитком когнітивних процесів і формуванням здатності до співпереживання (емпатії);

- дані стадії жорстко не пов'язані з певним віком: починаючи з третьої стадії можлива «зупинка» в моральному розвитку особистості, останній стадії досягають далеко не всі;

- загальна характеристика даних стадій така: **перші дві** – стадії пасивного прийняття соціальної ролі та підпорядкування соціальним приписам, основою соціальних дій є прагнення уникнути покарання і заслужити заохочення (у дітей в цей момент фактично відсутнє уявлення про те, «що таке добре і що таке погано»); **другі дві** – це стадії конформної соціалізованості: дитина усвідомлює думки Інших про себе і прагне діяти так, щоб заслужити їх схвалення, у неї починають формуватися власні

уявлення про добро і зло на основі усвідомлення загальних правил соціальної поведінки.

Останні дві стадії характеризуються усвідомленням можливих протиріч між різними моральними переконаннями і формуванням власної етичної системи з опорою на універсальні моральні принципи. Підліток визнає доцільність встановленого порядку, формулюючи судження типу: «брехати не вигідно – з брехунами менше дружать». Відповідно, наприклад, виправданням «брехні на спасіння».

3.6. Теорії інтеракціонізму

Даною назвою традиційно об'єднується ціла «палітра» теоретичних моделей соціалізації, для яких загальним є **акцент на аналізі взаємодії людини зі своїм соціальним оточенням**. Сама взаємодія та її результати розуміються дослідниками по-різному, але, як правило, в центрі дослідницьких інтересів виявляються процеси становлення рольової поведінки та формування Я. В якості найбільш **загальних положень** можна виділити наступні.

1. Людина освоює світ через символічні значення; вони набуваються людиною в ході соціалізації в результаті участі у множинних інтеракціях; наступні взаємодії з іншими людьми змушують людину постійно підтверджувати, уточнювати і змінювати системи своїх символічних значень.

2. Одним з основних результатів соціалізації є розвиток самосвідомості («self»), яка має соціальну природу і формується в процесі взаємодії з Іншими, перш за все тому, що людина усвідомлює власне self, тільки якщо робить себе об'єктом власного сприйняття, дивиться на себе очима Іншого.

3. У соціальному розвитку кожна людина проходить дві фази: на першій з них (game) вона переймає ролі значущих інших (граючи, наприклад, в «маму»), а на другій (play) – навчається «володіти» ролями, підпорядковуючи їх (такі, наприклад, багатоперсонажні «доньки-матері»).

4. «Self» неоднорідне і складається з декількох структур. Так, «дзеркальне Я» **Чарльза Кулі** складається з трьох елементів:

- 1) того, як, на нашу думку, нас сприймають інші;
- 2) того, як, на нашу думку, вони реагують відповідно до цього сприйняття;
- 3) того, як ми самі реагуємо на їх реакції.

На думку **Джорджа Герберта Міда**, засновника і найвизначнішого представника даного напрямку, розвиток self обумовлено двома процесами: формуванням здатності до прийняття ролі Іншого (за допомогою play) та орієнтацією на «узагальненого Іншого» (в результаті досвіду game). Саме в ході другого процесу інтерналізуються

соціальні установки і, тим самим, здійснюється соціальний контроль в ході соціалізації. У результаті «self» складається з двох частин: «I» та «me». Перше є імпульсивна реакція особистості на вплив інших людей і суспільства в цілому, друге – усвідомлення людиною самої себе з точки зору значущих для неї інших (свого роду рефлексивне «Я»).

5. Соціальний розвиток полягає в основному в **формуванні певного рольового репертуару**, при цьому в тій мірі, в якій дитина здатна грати роль Іншого, вона здатна стати об'єктом у власних очах (тобто і в цьому сенсі самосвідомість особистості має соціальну природу).

6. Досвід соціальної взаємодії з багатьма Іншими виражається в формуванні у дитини вміння орієнтуватися не тільки на конкретні очікування одного партнера по грі, але і на колективні правила поведінки, що приводить в результаті до створення образу «узагальненого Іншого», який уособлює соціальні норми.

7. У деяких концепціях остання ідея конкретизується через уявлення про наявність в кожному віці специфічної конфігурації статусу і ролей, а ідея соціальної обумовленості «self» – через уявлення про наявність у людини **множинної ідентичності**.

3.6.1. Теорія соціалізації Боббі Харро

Одна з найбільш цікавих і прогресивних сучасних теорій соціалізації розроблена американським соціологом **Боббі Харро** [Harro В. 2000]. На прикладі американського суспільства автор описує процес соціалізації як цикл функціонування системи соціальної нерівності, який самовідтворюється. Також Б. Харро пропонує шляхи трансформації цього циклу в Цикл звільнення, який створює нове суспільство соціальної рівності.

Соціалізація в сім'ї. Початок циклу Соціалізації репрезентує ситуацію, в яку народжується дитина. У кожній родині вже існує специфічна конфігурація ідентичностей (стать, раса, національність, релігія, економічний клас і т. ін.). Люди не можуть це вибирати і контролювати, і є «щасливчиками», якщо народжені в привілейованій ситуації домінуючої групи, або навпаки. Домінуючі групи американського суспільства включають чоловіків, білих, людей середнього та вищого економічного класу, гетеросексуалів, людей середнього віку та т. ін. З іншого боку, існує безліч соціальних груп з іншою ідентичністю, які є другорядними, підпорядкованими. До цих груп відносять расові меншини, жінок, людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, людей з обмеженими можливостями, євреїв, молодих і літніх людей, тих, хто живе в бідності та т. ін. Члени цих груп віктимізовані й піддаються експлуатації або дискримінації. Обидві групи дегуманізовані самим процесом соціалізації згідно з приписаними ролям без вибору.

Процес соціалізації дитини починається негайно. Вихователі формують самосприйняття дітей, Я-концепцію, норми і правила, яких потрібно дотримуватися, ролі, які вони будуть грати, очікування від майбутнього і мрії. Батьки і близькі є для дітей рольовими моделями. Соціалізація відбувається одночасно інтерперсонально (як ми ставимося до себе) та інтраперсонально (як ми ставимося до оточуючих). Вихователі можуть говорити приблизно наступне: «Хлопчики не плачуть!», «Християнство – це справжня релігія», «Діти повинні бути видимими, але не чутними» і т. ін. Більшість батьків ставляться до виховання дітей несвідомо, роблячи те, що з ними робили їхні батьки, і тільки меншість батьків ставляться критично до своїх послань дітям.

Інституційна та культуральна соціалізація являє інститути соціалізації, які допомагають сформувати погляди і вірування та вселяти упевдженія або прийняття. Школи, місця богослужінь, медичні установи, спортивні секції, магазини – все це множинні джерела соціалізації, які вчать людей того, якими правилами слідувати, які ролі грати, у що вірити і що думати. Щось з цих послань буде закріплювати те, чого вчили вдома, а щось буде відходити від цього. Якщо люди входять в групу, яка отримує вигоду з існуючих правил, вони можуть не помітити, що правила можуть бути не справедливі. Якщо люди є членами групи, яку правила ставлять у невідгідне становище, вони можуть жити з постійним відчуттям дискомфорту. Телебачення, радіо, преса, Інтернет, мова, лірика і пісні, свята – все це зміцнює упевджені послання і стереотипи, які люди отримали, і виправдовує дискримінацію і упевдженія. Наприклад, вважають, що афроамериканці більш схильні до злочинства, і в магазині за ними слідуєть охоронці. Вважають, що хлопчики схильні до бійок і жорстокості, і так заохочують їх вчитися цьому. Білий – означає добре, чорний – значить погано. Дівчата відповідають за контроль народжуваності. Цей світ для чоловіків. І так далі.

Поводитися інакше не так просто, як може здаватися. Людей винагороджують за хорошу поведінку, що відповідає нормам і стандартам, і карають, якщо вони протестують проти соціальних норм, які їх пригнічують.

Б. Харро зауважує, що у кожної людини є підпорядковані й домінуючі ідентичності. І, якщо людина буде досліджувати свою підпорядковану ідентичність, вона може відчувати гнів, пригніченість, низьку самооцінку, високий рівень стресу, безнадійність, фрустрацію, втрату віри і дегуманізацію. Продовжуючи грати підлеглі ролі, люди підкріплюють стереотипи і увічнюють систему гноблення. Це навчання безпорадності часто називають «інтерналізація гноблення», тому що люди стають своїми власними гнобителями зсередини.

Якщо люди будуть досліджувати свої домінуючі ідентичності, вони можуть відчувати почуття провини за незаслужені привілеї або акти гноблення, страх розплати, страх підвищення рівня жорстокості та злочинності, високий рівень стресу, ігнорування і втрату контакту з представниками підлеглих груп і дегуманізацію. Отже, граючи свої домінуючі ролі і залишаючись неусвідомленими або безвільними, щоб перервати цикл, люди зміцнюють систему гноблення.

Від пригнічення страждають і гнобителі і гноблені. Цей цикл має своє власне життя, він не потребує активної підтримки, тому що має свою відцентрову силу. А утримує людей в циклі соціалізації те, що лежить в його ядрі – страх, ігнорування, замішання, небезпечність, сила і безсилля і т. ін.

Наприклад, для тих, хто входить в підлеглі групи, страх перервати систему – це страх відчувати дискримінацію, бути депортованим, підданим насильству, ув'язненим або вбитим. Для представників домінуючих груп природа страху інша – вони бояться втратити привілеї, порушивши статус-кво. Це також страх стати тим, кого пригнічують, захищаючи пригноблених, страх зустрітися віч-на-віч з виною через довгі роки своєї бездіяльності, страх розплати за свій статус гнобителя. Так люди вибирають привілеї домінуючих груп, уникають дій і цикл триває. Але є люди, які приймають рішення перервати цей цикл, і це відбувається постійно.

Вибір напрямків для змін.

Як же люди приймають рішення перервати цикл і почати зміни? Це рішення є маркером інтраперсональних змін: змін в ядрі особистості щодо того, як людина сприймає себе. Як зазначає Б. Харро, це може бути результатом критичного інциденту, що створює когнітивний дисонанс, або тривалого повільного еволюційного процесу, що змінює світогляд людини. Можливо, кохана людина знаходиться під впливом несправедливості й у близьких людей виникає мотивація висловлюватися. Або гетеросексуальні батьки гомосексуальних дітей стають активістами, коли бачать, що доводиться відчувати їх дітям. Тобто, відбувається щось таке, що стає «останньою краплею», і дискомфорт стає сильніше, ніж страх або небезпечність, що і спонукає людину до дій. Люди починають бачити більшу картину, що такі ж групи у всьому світі працюють над тими ж проблемами. Ці люди часто діляться якостями, які розвиваються як результат об'єднання для змін. Вони діляться надією і оптимізмом, що пригнічення можна подолати. Вони діляться почуттям власної ефективності в зміні світу і підтримують один одного. Вони слухають один одного, вчаться любити і довіряти один одному. Їх дії гуманні. І це *інтерперсональні зміни* – зміни того, як люди оцінюють інших, взаємодіють з ними і бачать світ. Інтерперсональні зміни ведуть до критичної трансформації інституцій і створення нової культури,

яка відображає нову колективну ідентичність: нова структура, ролі і правила в поєднанні з більшою соціальною справедливістю і філософією рівноправності. Це пов'язано з трансформацією світогляду, коли цінності різноманітної але єдиної спільноти формують систему. Так відбуваються системні зміни в: структурах, філософії, правилах, ролях. Так змінюється світ.

Таким чином, в моделі Циклу звільнення Б. Харро описує патерни подій, що сприяють трансформації існуючого в США Циклу соціалізації, який закріплює соціальне гноблення, в цикл соціальної рівності.

Підсумовуючи цей досить короткий огляд основних теоретичних підходів до аналізу соціалізації, підкреслимо наступне.

По-перше, для переважної більшості сучасних концепцій соціалізації (за винятком біогенетичних теорій), твердження про провідну роль соціальної детермінації процесу становлення та розвитку особистості є безперечним.

По-друге, значно менша однастайність спостерігається при вирішенні питання про співвідносний вплив зовнішніх (середовищних) факторів розвитку і внутрішніх його детермінант (наявності тих чи інших потреб, мотивів, когнітивних змінних і інш.).

По-третьє, в різних концепціях акцентуються різні рівні соціальної детермінації – від міжособистісного впливу до соціокультурних чинників розвитку.

По-четверте, різні підходи до соціалізації можуть бути класифіковані як теорії:

- ідентифікації (психоаналітичні концепції) – З. Фрейд, П. Блос, Е.Еріксон,
- соціального навчання (біхевіористські моделі) – Б.Ф. Скіннер, А. Бандура,
- соціального порівняння (інтераціональні точки зору) – Дж.Г.Мід,
- соціальної категоризації (когнітивні теорії) – Ж.Піаже, Л.Колберг.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте основні теоретичні підходи до аналізу соціалізації.
2. Розкрийте проблему соціального розвитку особистості в соціогенетичних теоріях.
3. У чому специфіка соціально-психологічного підходу до соціалізації?
4. Надайте загальну характеристику теорій соціального навчання.
5. Надайте порівняльну характеристику концепцій Б. Скіннера і А. Бандури.

6. Як розкривається проблема соціалізації особистості в когнітивних концепціях?

7. Охарактеризуйте процес соціального розвитку з точки зору концепції морального розвитку Л. Колберга.

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Який теоретичний напрямок в дослідженні соціалізації спирається на такі положення: різні типи особистості є продуктом різних культур; то загальне, що є у людей даної культури, в основному зводиться до когнітивно-афективних структур; основним «завоюванням» соціалізації є адаптація людини до культури, в якій вона живе:

- а – психоаналітичний,
- б – когнітивний,
- в – біогенетичний,
- г – соціогенетичний.

2. Який основний постулат теорій соціального навчання:

- а – особистість формується навколишнім середовищем, а навчання соціальним діям відбувається в результаті спостереження за поведінкою інших людей,
- б – соціальна поведінка людини є результат існування її вроджених механізмів,
- в – процес соціального розвитку є процес послідовного оволодіння особистістю своєї лібідозною енергією,
- г – психологічні новоутворення кожного вікового етапу в житті індивіда визначаються розвитком когнітивних процесів.

3. Які теорії соціалізації роблять акцент на аналізі взаємодії людини зі своїм соціальним оточенням і одним з основних результатів соціалізації вважають розвиток самосвідомості («self») в ході формування певного рольового репертуару:

- а – когнітивні,
- б – психоаналітичні,
- в – інтеракціоніські,
- г – соціогенетичні.

4. Теорія рекапітуляції Холла (онтогенез повторює філогенез) відноситься до:

- а – соціогенетичних теорій соціалізації,
- б – біогенетичних теорій соціалізації,
- в – когнітивних теорій соціалізації,
- г – психоаналітичних теорій соціалізації.

Література

- Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: ЭКСМО, 2000. – 504 с.
- Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
- Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. М., 1995. – С. 65–126.
- Крайг Г. Психология развития. – СПб., 2000. – С. 23–31, 60–92.
- Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2000. – С. 50–85, 390–404.
- Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст (проблемы становления личности). – М., 1994. – С. 203–234.
- Мид М. Культура и мир детства. – М., 1988.
- Колберг Л., Пауэр Ф., Хиггинс Э. Подход Лоуренса Колберга к нравственному воспитанию // Психологический журнал. – 1992. – № 3. – С. 173–175.
- Haro B. The cycle of socialization. In M. Adams, W. J. Blumenfeld, R. Castañeda, H. W. Hackman, M. L. Peters, & X. Zuñiga (Eds.), Readings for diversity and social justice: An anthology on racism, antisemitism, sexism, heterosexism, ableism, and classism. – New York: Routledge, 2000. – Pp. 15–21.

Глава 4. Соціальний вплив: рівні, зміст, феноменологія

Необхідно відзначити, що до 60-х рр. XX ст., досліджуючи соціалізацію та формуванні ідентичності, вчені мали в фокусі уваги розвиток людини в дитинстві, отрочстві і юності. Але в останні десятиліття вивчення соціалізації і трансформації ідентичності поширилося на період дорослості і навіть старості. Відбувається накопичення емпіричного матеріалу, який дозволить в майбутньому внести корективи в застарілі на очах соціально-психологічні концепції.

Андреева Г.М. виділяє три основні стадії соціалізації: дотрудову, трудову і післятрудову [Андреева Г.М., 1996]. На всіх стадіях вплив суспільства на особистість здійснюється або безпосередньо, або через групу. *Ті конкретні групи, які виступають трансляторами соціального досвіду, норм і цінностей, називають інститутами соціалізації.* На дотрудової стадії – це сім'я, дошкільні дитячі заклади, школа, для частини людей – коледж або ВНЗ. Найважливішим інститутом соціалізації на трудовий стадії є трудовий колектив. Питання про інститути соціалізації в післятрудової стадії вимагає подальшого вивчення.

Інституційний рівень соціального впливу

4.1. Сім'я як інститут соціалізації

Специфіка сім'ї як соціального інституту полягає в тому, що вона, з одного боку, може бути розглянута як структурний елемент суспільства, а з іншого – як мала група. Відповідно, сім'я, виконуючи свою функцію соціалізації по відношенню до особистості, є, з одного боку, провідником макросоціальних впливів, зокрема впливів культури, а з іншого – середовищем мікросоціальної взаємодії, яка має свої особливості.

Загально визнано, що **роль сім'ї в сенсомоторному, когнітивному та психосоціальному розвитку дитини є вирішальною.** Як би не різнилися теоретико-методологічні підстави дослідників сім'ї, вони єдині в одному: для свого розвитку діти потребують безпечного, емоційно-підтримуючого і передбачуваного середовища, що надає їм можливості для прояву власної активності. У всіх соціально-психологічних концепціях особистості родина розглядається як найважливіший інститут соціалізації. Саме в ній діти набувають перші навички взаємодії, освоюють перші соціальні ролі (у тому числі статеві ролі), осмислюють перші норми і цінності. Тип поведінки батьків (авторитарний чи ліберальний) впливає на формування у дитини образу «Я».

У короткому огляді досліджень сімейного впливу на соціалізацію людини можна виділити три основні параметри: **склад сім'ї, її**

згуртованість і якість комунікації [Белинская Е.П., 2001 р., Авдеева Н.Н., 2017 р.].

Так, з точки зору **складу сім'ї** відзначається наступне:

– при відсутності одного з батьків самосприйняття дитини центрується на образі того з батьків, який живе разом з нею і піклується про неї: ця тенденція більше виражена у хлопчиків, що виховуються матір'ю, ніж у всіх інших випадках;

– загальна кількість дітей у сім'ї незначимо впливає на їх самооцінку, втім, як і порядок їх народження; більше значення має характер відносин з батьком однієї статі;

– емоційна депривація в ранньому дитинстві (виховання дитини за відсутності батьків або фігур, які їх заміщують) веде до почуття власної меншовартості, тривожності, а в підлітковому віці – до нормативної дезорієнтації, соціальної самоізоляції і почуття безсилля перед суспільними інститутами;

– порівняльні лонгитюдні дослідження дітей з повних сімей та дітей-вихованців дитячих притулків свідчать про те, що і у віці 20-25 років останні виявляють меншу соціальну зрілість навіть за умови усиновлення в шкільному віці.

Що стосується такого параметра, як **згуртованість сім'ї**, то було показано, що:

– в цілому для західноєвропейських країн характерне збільшення рівня сімейної згуртованості (у порівнянні з 50-60-ми роками ХХ століття), що виражається в більшій матеріальній та емоційній підтримці дитячого покоління з боку батьків, в збільшенні часу перебування підлітків та молоді в батьківському домі, більшій довірливості міжпоколінних відносин;

– у встановленні високого рівня сімейної згуртованості на ранніх етапах життя сім'ї велику роль відіграє мати, а на етапі відділення підлітка від сім'ї – батько: саме він займає ключову позицію в поведінковій і емоційній емансипації підлітка незалежно від його статі;

– найбільша ефективність в сімейному житті (зокрема, за параметрами здатності до конструктивного вирішення конфліктів з дітьми і суб'єктивної задоволеності відносинами з ними) відзначається в сім'ях з «середнім» рівнем згуртованості: як роз'єднані, так і надмірно пов'язані сім'ї виявилися менш успішними в цьому питанні.

Найбільший емпіричний матеріал накопичений з питань **характеру комунікації в сім'ї**. В основному він стосується виділення тих чи інших класифікацій батьківської поведінки (типів батьківської влади, стратегій виховання, видів батьківської любові та інш.) і аналізу міжпоколінних конфліктів. Так, зазначається:

– вплив батьківської любові та емоційної підтримки відрізняється для хлопчиків і дівчаток: якщо для дівчаток вираження любові батьків до них більш сприятливо позначається на загальному рівні самооцінки, то для хлопчиків воно більш значимо в плані формування навичок соціальної поведінки і швидкості адаптації до нових умов соціального середовища, причому гіперпеклюючий стиль виховання скоріше негативно позначається на їх самооцінці;

– для формування Я-концепції дитини важливі наступні три параметри батьківського ставлення: рівень контролю, ступінь емоційної близькості і зацікавленості. Так, високий ступінь авторитарності у відносинах з дитиною перешкоджає формуванню у неї позитивної Я-концепції, емоційна відчуженість веде до формування нестабільного самовідношення, а незацікавленість і байдужість позначаються на структурних складових образу Я;

– стиль дитячо-батьківських відносин впливає на особливості дитячого самовідношення. Підлітки, що зіштовхуються з демократичними, егалітарними або дозволяючими типами поведінки батьків, рідко відчують почуття занедбаності і знедоленості, в той час як вони характерні для більшості тих підлітків, які відчують потураючу, ігноруючу або автократичну модель батьківського впливу;

– зазначається також залежність певних параметрів соціальної поведінки дитини від характеру батьківської влади. Авторитарний і потураючий стиль призводить до формування соціальної ригідності, авторитарність виховання в сім'ї може викликати невпевненість у відносинах з однолітками; підвищена агресивність у відносинах з однолітками корелює з рівнем фізичного насильства в сім'ї; здатність до самостійного прийняття рішень і соціального вибору раніше формується у підлітків з сімей з демократичною моделлю батьківської влади;

Таким чином, сім'я робить вирішальний вплив на розвиток дитини, задаючи вектор її соціального, морального та особистісного розвитку. Наявність емоційних фігур ідентифікації – батьків – створює умови для засвоєння дитиною соціального досвіду: інтерналізації цінностей і рольових моделей поведінки, формування Я-концепції. Але проходить час, і коло цих значущих інших неминуче розширюється – в процес соціалізації включаються освітні інститути.

4.2. Освітні інститути та особистість

Поряд з сім'єю система освіти традиційно виділяється як другий провідний інститут соціалізації. У цій своїй якості вона має низку специфічних особливостей.

По-перше, має чітко виражений цілеспрямований характер впливу:

відтворення існуючої суспільної системи, і в цьому сенсі освіта консервативна.

По-друге, для будь-якої системи освіти характерна орієнтація на ідеальну модель: і навчальний і виховний вплив у ній передбачає наявність деякого ідеального зразка (що виражається в сумі умінь і знань або / та в якостях особистості), який необхідно отримати «на виході».

По-третє, будь який освітній інститут несе в собі критерії оцінки своєї діяльності, що розуміються, як правило, через ступінь відповідності того, що вийшло «на виході» заявленому ідеальному зразку.

Особливості системи освіти як інституту соціалізації можуть бути розкриті через **систему взаємодії дитини та професійного соціалізатора**. Так, розділяючи процеси первинної (сімейної) і вторинної (інституційної) соціалізації, **П. Бергер і Т. Лукман** бачать їх принципову відмінність в ступені емоційної ідентифікації дитини зі значущими іншими: «грубо кажучи, необхідно любити свою матір, але не вчителя».

З певною мірою умовності можна виділити наступні напрямки досліджень школи як інституту соціалізації, представлені в психолого-педагогічній та соціально-психологічній літературі:

1) вивчення центральної соціалізуючої фігури, тобто вчителя – його особистісних особливостей (Я-концепції, ідентичності, ціннісних орієнтацій та ін.), характеру спілкування і взаємодії (які висловлюються насамперед у стилі викладання) і т. ін.;

2) вивчення психологічних і соціально-психологічних особливостей учнів: в основному тут превалюють дослідження пізнавальної сфери, але особистісні характеристики, зокрема рівень самооцінки, також є досить популярними предметами аналізу;

3) вивчення процесів взаємодії вчителя і учня, причому в основному вони розглядаються з точки зору ефективності в досягненні основних інституційних цілей;

4) порівняльне вивчення ціннісних орієнтацій, освітніх установок і уявлень про систему освіти вчителів та учнів;

5) вивчення соціальної ефективності систем освіти, при цьому характерною особливістю як зарубіжних, так і вітчизняних робіт є їх критична спрямованість.

Є певна парадоксальність у тому, що найбільш численні і яскраві сторінки в аналізі школи як інституту соціалізації присвячені, по суті, її десоціалізуючому впливу на особистість. У тому, що стосується особливостей особистості вчителя та їх впливу на освітній процес, було показано наступне [Белинская Е.П.]:

– особливості Я-концепції вчителя пов'язані з вибором того чи іншого стилю викладання: чим більш позитивним він є, тим вище поведінкова гнучкість вчителя в процесі викладання (чергування монологічних

висловлювань та діалогів, розширення репертуару оціночних висловлювань, зниження кількості допоміжних дій на уроці, пошук альтернативних, нетрадиційних форм викладання тощо);

Може здатися неймовірним, але за даними деяких досліджень учитель витрачає лише 10-15% навчального часу на виклад матеріалу й управління роботою учнів з його освоєння, інша кількість часу і зусиль спрямовується їм на реалізацію своїх вимог до поведінки в класі, що має велими віддалене відношення до завдань інтелектуального чи соціального розвитку учнів.

– є дані про зв'язок позитивності / негативності Я-концепції вчителя і самооцінки учнів: завдяки більшій емоційній підтримки, одержуваної від вчителя з позитивної Я-концепцією, уявлення школярів про самих себе набувають більш реалістичний характер;

– порівняльний аналіз уявлень учительства і школярів про цілі вітчизняної освіти показує їх достатню неузгодженість: у той час як вчителі готують «критично мислячих людей, патріотів, готових взяти на себе відповідальність», старшокласники в переважній більшості вважають, що зазвичай школа «не вчить нічому», а мала б готувати «освічених людей, здатних створити міцну сім'ю і добитися в житті свого»;

– порівняльне дослідження ціннісних уявлень вчителів та їх вихованців показує, навпаки, певне перетинання: і в тій і в іншій групі респондентів на перші позиції виходять цінності сімейного життя і сімейного благополуччя.

Ці результати отримані в дослідженні російської школи.

На закінчення необхідно коротко зупинитися на основних лініях критики на адресу сучасної освіти як інституту соціалізації.

Спостерігається розрив між освітньою системою і життям суспільства, який збільшується. Зазначається, що освіта втратила свою ціннісну орієнтацію в силу домінування в неї технократичного мислення. Наголошується недостатня гнучкість і сприйнятливість вітчизняної системи освіти до нових технологій навчання та освітніх форм і т.інш.

Цікаво, що більшість – понад 70% – вчителів, відзначаючи глибоку кризу сучасної школи, одночасно бачать причини її актуальних труднощів «зовні» – в недостатній матеріальній забезпеченості, самоусуненні сім'ї від процесів виховання, падінні престижу освіти в суспільстві і т.п. Більш «внутрішні» причини, наприклад, соціальна апатія учительства, його неготовність до змін, відзначаються значно рідше.

4.3. Вплив засобів масової інформації

Поряд з сім'єю і системою освіти до потужних агентів соціального впливу на особистість відносять засоби масової інформації (ЗМІ): пресу, радіо, телебачення, Інтернет. Однією з провідних соціально-

психологічних функцій ЗМІ традиційно є **формування соціальної ідентичності**.

У сучасній західній науковій літературі зустрічається термін «ню-медіа», що має на увазі всі сучасні соціальні цифрові технології: ПК (персональні комп'ютери), Інтернет, мобільні телефони, смартфони, які також називають «віртуальними», «інтерактивними» або «онлайн-медіа» [Pattaro. С., 2015]. За допомогою цих цифрових технологій відбувається формування нового типу суспільства, особливістю якого є перетворення інформації і знання на основний стратегічний ресурс. Саме тому таке суспільство називають інформаційним. Сучасний інформаційно-комунікаційний простір успішно конкурує з іншими соціальними інститутами. Процеси інформатизації позначаються на всьому спектрі суспільних процесів, розвитку особистості, стосуються як вирішення багатьох сучасних проблем, так і появи нових. Вони суттєво впливають на механізми соціалізації молодого покоління, змінюючи уявлення про роль і значення традиційних інститутів у соціалізаційному просторі суспільства, приводячи до появи нових каналів соціалізації [Prot S., 2015].

Сучасних молодих людей, які народилися між другою половиною дев'яностих і другою половиною двохтисячних, називають Покоління Z, або Покоління Інтернет, Покоління Мережі, Покоління М (від слова багатозадачність). Вони народилися в той час, коли цифрові технології повністю увійшли в повсякденне життя людини і створили новий простір соціалізації, визначаючи процеси глобалізації в епоху постмодернізму. Завдяки ПК, ноутбукам з інтернет-модемами, планшетах, мобільним телефонам, смартфонам, смарт-годинникам, ігровими приставками і т. ін., в будь-який момент реальний соціальний простір перетинається з віртуальним і навпаки. Численні зарубіжні дослідження виділяють наступні характеристики Покоління Z [цит. за Pattaro С., 2015]:

- вони використовують нові способи пізнання і буття;
- спираються на свої власні навички та знання;
- є «носіями» мови цифрових технологій;
- керують цифровою революцією, яка трансформує суспільство;
- мають множинні ідентичності та грають різні ролі;
- добровільно витрачають час, освоюючи нові технології, і стають їх активними користувачами;
- конструюють нову соціальну реальність і встановлюють норми для її учасників;
- беруть на себе відповідальність за створення медіа та онлайн-експресії;
- можуть з легкістю одночасно керувати роботою кількох пристроїв і типів носіїв;

- можуть одночасно вирішувати кілька завдань, орієнтовані на командну роботу і співпрацю;
- об'єднують гру, взаємодію і симуляцію;
- вимагають негайного задоволення своїх потреб і нетерпимі до затримок.

Отже, соціалізуючий вплив сучасних мас-медіа визначається тим, що вони у великій мірі задають змістовний простір, в якому розгортається соціалізація підлітків та молоді: етичні норми і поведінкові моделі, що транслюються ЗМІ, присвоюються, формуючи ціннісні орієнтації, нову ідентичність і реальну поведінку [Pattaro С., 2015]. Особливо яскраво це можна бачити на прикладі формування політичних уподобань, просоціальної, агресивної та статеворольової поведінки.

4.4. Соціалізаційний вплив нових інформаційних технологій – Інтернет

Провідною особливістю сучасних інформаційних технологій є їх інтерактивний характер. В силу цього інформація, як цінність суспільства нового типу, визначена не тільки і не стільки своєю масовістю або загальнодоступністю, економічним чи політичним потенціалом, скільки можливістю персоналізації, визначаючи для її власника нові грані самоідентифікації. Найбільш повно ця можливість представлена в комп'ютерно-мережевої комунікації за допомогою мережі Інтернет. Інтернет, як віртуальна комунікація, в силу ряду об'єктивних технологічних особливостей (анонімності, дистантності, відсутності маркерів тілесності) надає для користувача максимальні можливості у самовизначенні і самоконструюванні.

З точки зору Чистякова А.В., поєднання життя людини в реальному і віртуальному просторах формує третинну соціалізацію [Чистяков А.В., 2006]. Третинна соціалізація – це інтеріоризація норм, цінностей і патернів поведінки, які є загальноприйнятими в соціальній спільності кіберпростору в цілому, або характерні для конкретного мережевого співтовариства, в яке вступила людина.

Видається, що проблема соціалізації особистості в умовах нового інформаційного середовища припускає, як мінімум, дві основні логічні лінії аналізу:

- вивчення віртуального середовища як нового ресурсу соціального розвитку особистості (тобто впливу нових інформаційних технологій на процеси соціалізації в цілому);
- вивчення трансформацій основних соціалізаційних процесів за умови їх перебігу у віртуальному середовищі (тобто змін параметрів соціального розвитку особистості, взятих виключно у своїй віртуальній представленості). Однак наукова рефлексія соціально-психологічних

проблем комп'ютерно-опосередкованої комунікації ще тільки починається.

4.4.1. Соціокультурний підхід до досліджень Інтернет-комунікації

Дослідницький інтерес фахівців різних дисциплінарних підходів до проблематики віртуальної реальності має причини, що виходять за рамки предметного змісту тієї чи іншої науки. Він обумовлений, перш за все, характеристиками тієї макрокультурної ситуації, в якій ці дослідження розгортаються, а саме «співзвучністю» самої феноменології віртуальної реальності соціонормативному канону людини і світу, який затверджується епохою постмодерну.

Можна відзначити наступні риси інтернет-простору:

По-перше, анонімність віртуальності (Інтернет нікому не належить і не контролюється, отже, не управляється ніякими соціальними інститутами) відповідає загальній кризі раціоналізму сьогодні, ствердженню ірраціональності соціального буття, втраті соціальною реальністю своєї визначеності і стійкості.

По-друге, можливість «гри» з ролями і побудови множинного «Я» в Інтернеті потребує від людини постійних перемикань на різні соціальні ситуації.

По-третє, єдина реальність особистості у віртуальному просторі – це реальність самопрезентації. Нерідко демонструється лише інсценування своєї індивідуальності, в результаті особистість проявляє себе лише через «фасад» Я.

По-четверте, віртуальна реальність пропонує людині максимум можливостей для будь-якого роду конструювання: як ЗМІ – в конструюванні новин, як засіб комунікації – в конструюванні образу партнера по комунікації, як спільнота – в конструюванні норм взаємодії. У реальності стан невизначеності викликає до життя креативного суб'єкта: в силу втрати соціальних орієнтирів зростає необхідність конструювання соціальних відносин і власної ідентичності.

Також, дослідники відзначають, що відмінності між онлайн та оффлайн ідентичностями користувачів Інтернет скорочуються, і кордони між цими двома паралельними видами ідентичностей безперервно і легко перетинаються [Pattaro С., 2015]. У цифровому просторі реальне і віртуальне сходяться, зливаючись в континуум, який втрачає реальні/віртуальні відмінності і визначається просто як досвід і взаємодія. Таке розмивання меж між реальним і віртуальним світом має свій негативний побічний ефект: молоді складніше інтегруватися в соціальний простір реального життя. У цій ситуації інформаційні засоби, і перш за все Інтернет, створюють ілюзію інтегрованості, входження в систему

соціальних комунікацій і взаємодій. Однак ця ілюзія триває доти, доки індивід знаходиться в мережі. У результаті у свідомості індивіда формується суперечність соціальної і віртуальної реальності, що не сприяє оптимальному вирішенню проблеми соціальної інтеграції молоді в суспільство.

Отже, які ж основні результати дослідження Інтернет-комунікації, що отримані в межах в основному зарубіжних і частково вітчизняних досліджень? Основне, що слід зазначити, це їх досить суперечливий характер, причому це стосується і особливостей самої Інтернет-комунікації, і її впливу на особистість користувача, і динамічних характеристик мережевих спільнот. Так, зокрема, зазначається, що велика «дружелюбність» інтернет-комунікації, велика толерантність до міжгрупових відмінностей у її учасників і переважання у них орієнтації на співпрацю не супроводжуються наявністю установок на конструктивне вирішення конфліктних ситуацій. Велика розкутість людини і зменшення соціальної дистанції в Інтернет-комунікації в порівнянні з реальним спілкуванням, які відзначаються в ряді робіт, не корелюють з особистісною відкритістю в цьому типі взаємодії.

4.4.2. Проблема соціальної ідентичності та Інтернет

Соціальні мережі стають віртуальними аналогами традиційних соціальних спільнот. На їх основі молодь починає по-новому вирішувати завдання самореалізації і самопрезентації. Дослідження соціальної ідентичності в умовах комп'ютерно-опосередкованої комунікації сконцентровані сьогодні на вирішенні двох основних питань:

1) вплив досвіду Інтернет-комунікації на соціальну ідентичність користувача;

2) закономірності побудови користувачем свого образу в віртуальному просторі («віртуальна особистість»).

Два основних способи, якими використання Інтернету вносить вклад у зміст соціальної ідентичності, визначаються тим, що соціальна природа Інтернету в цілому та окремих мережевих спільнот роблять можливим соціальну ідентифікацію з користувачами Мережі в цілому або з окремим мережним співтовариством.

Як приналежність до того чи іншого мережевого співтовариства, як складової соціальної ідентичності користувача, так і приналежність до користувачів Інтернету в цілому сьогодні досить докладно представлені в психологічних дослідженнях віртуальної комунікації [Pattaro С., 2015; Donath J., 1997; Frindte W., Kohler T., Schubert T., 1998]. В цілому ці дослідження показують, що ступінь впливу Інтернет-комунікації на самоідентифікаційні структури користувача пов'язаний не з параметрами досвіду віртуального спілкування (його тривалістю, «технічною»

компетентністю користувача і т.д.), а з характером особистих цілей, яким задовольняє Інтернет-спілкування.

Так, за результатами самоописів У. Фріндте, Т. Келер і Т. Шуберт ділять користувачів Інтернету на «хакерів» («freak»), «любителів» («amateur») і «користувачів-прагматиків», або «любителів самотності» (loner). Відзначається, що «хакери» на відміну від любителів і прагматиків особливо схильні сприймати користувачів Інтернету як соціальну категорію і ідентифікуватися з ними. «Прагматики» спілкуються через Мережу тільки епізодично або цікавляться нею з чисто технічних причин. Міжособистісна комунікація з однолітками, активна участь та ідентифікація з різними мережевими культурами грають для них другорядну роль. «Аматори» не ідентифікуються з користувачами Мережі в цілому або ж з конкретними віртуальними спільнотами, але й не використовують Інтернет у вузько прагматичних цілях [Frindte W., Kohler T., Schubert T., 1998].

Інтернет дозволяє створювати віртуальну особистість – по суті, це є максимально керована самопрезентація, яка істотно відрізняється від реальної особистості.

На основі аналізу літератури можна виділити дві групи причин створення віртуальних особистостей: власне мотиваційні (задоволення вже наявних бажань) та пошукові (бажання випробувати новий досвід як деяка самостійна цінність). У першому випадку створення віртуальної особистості виступає як компенсація недоліків реальної соціалізації. У другому випадку віртуальна особистість створюється для того, щоб розширити вже наявні можливості реальної соціалізації.

Аналіз власне **мотиваційних детермінант створення віртуальної особистості** показує:

що вона може являти собою реалізацію «ідеального Я»; [Young K., 1998];

– віртуальна особистість може створюватися з метою реалізації властивих особистості агресивних тенденцій, які не реалізуються в реальному соціальному оточенні, оскільки це соціально небажано або небезпечно; [Young K., 1998];

– створення віртуальної особистості може відображати бажання контролю над собою у користувачів з наявністю яскраво виражених деструктивних бажань; [Young K., 1998]

– віртуальна особистість може створюватися для того, щоб справити певне враження на оточуючих, причому в цьому випадку вона може відповідати існуючим нормам або, навпаки, суперечити їм [Pattaro C., 2015];

– віртуальна особистість може відображати бажання влади; [Reid E., 1996; Suler J., 1997].

Так, «нормативна» віртуальна особистість наділяється яскравими позитивними атрибутами зовнішності, соціального статусу і т.д. Антинормативна віртуальна особистість наділяється яскравими негативними характеристиками. Мотив створення явно антинормативної віртуальної особистості – також маніпуляція оточуючими. Як правило, «погані» віртуальні особистості розглядаються в межах аналізу девіантної поведінки в Мережі.

Відповідно до цієї точки зору, у віртуальній реальності люди висловлюють агресивні тенденції, які в принципі для них характерні і яким особливості віртуальної реальності (анонімність і фізична недоступність) просто дозволяють проявитися.

У старшому підлітковому та юнацькому віці найчастіше віртуальна особистість створюється саме з метою випробування нового досвіду (як вікове прагнення до самовираження), якій реалізується через «примірку» на себе різних ролей.

Таким чином, створення віртуальної особистості може являти собою не спробу реалізації ідеального «Я», не прагнення компенсувати труднощі в реальному спілкуванні через отримання визнання в віртуальній комунікації, а відображати **прагнення людини до самовираження** в різних, в тому числі і соціально небажаних, формах.

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте соціалізуючу роль сім'ї.
2. У чому специфічні особливості освіти як інституту соціалізації?
3. Охарактеризуйте соціалізуючу роль засобів масової інформації.
4. У чому проблема соціальної ідентичності в Інтернет.

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Який інститут соціалізації покликаний задовольняти потребу людини в безпечному, емоційно-підтримуючому і передбачуваному середовищі, що надає можливості для прояву власної активності:

- а – сім'я,
- б – освіта,
- в – ЗМІ,
- г – Інтернет.

2. Основними параметрами сім'ї, що впливають на соціалізацію, є:
 - а – склад сім'ї, її згуртованість і якість комунікації;
 - б – рівень освіченості та професійної кваліфікації членів сім'ї;
 - в – приналежність до певної культури,
 - г – приналежність до певного віросповідання.

3. Для якого інституту соціалізації характерні такі риси: чітко виражений цілеспрямований характер впливу, відтворення існуючої суспіль-

ної системи, орієнтація на ідеальну модель, яку необхідно отримати «на виході»:

- а – сім'я;
- б – освітні інститути;
- в – засоби масової інформації,
- г – Інтернет.

4. Найбільша соціальна ефективність в сімейному житті має місце в сім'ях:

- а – з «середнім» рівнем згуртованості;
- б – в «роз'єднаних» сім'ях;
- в – в «понадзв'язаних» сім'ях,
- г – у багатодітних сім'ях.

Література

Авдеева Н.Н. Теория привязанности: современные исследования и перспективы [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. – 2017. – Том 6. – № 2. – С. 7—14. doi:10.17759/jmfp.2017060201

Бабаева Ю. Д., Войсунский А. Е., Смылова О. В. Интернет: воздействие на личность // Гуманитарные исследования в Интернете. – М., 2000. – С. 11–40.

Белинская Е. П., Жичкина А. Е. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты // Образование и информационная культура. – М., 2000. – С. 395–431.

Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.

Мудрик А.В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.В. Мудрик. — М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та, 2011. – 736 с.

Романовский Н. В. Интерфейсы социологии и киберпространства // Социологические исследования. – 2000. – № 1. – С. 16–23.

Фриндте В., Келер Т. Публичное конструирование «Я» в опосредованном компьютерном общении // Гуманитарные исследования в Интернете. – М., 2000. — С. 40–55.

Чистяков А.В. Социализация личности в виртуальном пространстве: [монография] / А. В. Чистяков; Южное отд-ние Российской акад. образования, Ростовский гос. пед. ун-т. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 2006. – 182 с.

Donath J. Identity and deception in the virtual community. <http://judith.www.media.mit.edu/Judith/Identity.html>. 1997.

Frindte W., Kohler T., Schubert T. The public construction of the self in computer-mediated communication // Annual meeting of the International Communication Association. Jerusalem, 1998.

Young K.S. Internet Addiction: the emergence of a new clinical disorder // CyberPsychology & Behavior. – 1998. – V.3. – P. 237-244.

Pattaro C. New Media & Youth Identity. Issues and Research Pathways // Italian Journal of Sociology of Education. – 2015. – V. 7(1). – P. 297-327.

Prot S., Anderson C. A., Gentile D. A., Warburton W., Saleem M., Groves C. L., Brown S. C. Media as Agents of Socialization. In J.E. Grusec and P. D. Hastings (Eds.), Handbook of Socialization (second edition). – New York, NY: Guilford Press, 2015. – Pp. 276-300.

Reid E., Deaux K. Relationship between social and personal identities: segregation or integration // J. Of Personality and Social Psychology. – 1996. – V. 71. – P. 1084-1091.

Suler J. Identity management in cyberspace. <http://www.rider.edu/~suler/psycyber/identitymanage.html>. – 1997.

Глава 5. Культура як агент соціального впливу

Вивчення ролі культури в становленні та соціальному розвитку особистості в цілому представлено двома основними напрямками досліджень. **Перший** з них відображає культурологічний підхід до особистості і успадковує ті традиції, які склалися в культурантропології – від відомих робіт Р. Бенедикт, М. Мід, А. Кардінера і до сучасних досліджень крос-культурної варіативності процесів соціалізації.

Другий напрямок досліджень орієнтований на аналіз особистості як результату певних історичних умов. Він ставить своїм завданням довести, що сама ідея особистості схильна до варіацій в ході історії [Белинская Е.П., 2001]. Незважаючи на відмінності в предметі вивчення, обидва ці напрямки мають подібні риси:

по-перше, аксіоматично виходять із загальної ідеї узгодженості культурно-історичних впливів на особистість, а саме припускають, що в кожному історичний момент часу різні аспекти культури інтегровані та узгоджені; в іншому випадку культура не зможе виконувати свою основну, змістотворну функцію;

по-друге, віддають перевагу в якості об'єкта дослідження спостережуваним варіаціям соціальної поведінки.

Традиції першого напряму склалися в межах культурантропології і були продовжені в психологічній антропології. В цілому можна виділити декілька провідних проблем, навколо яких центруються дослідження даного напрямку (Белинская Е.П.). Це:

– культурні варіації самого поняття особистості та пов'язані з цим критерії класифікації різних культур;

– особливості самокатегоризації і когнітивних процесів представників різних культур;

– культурна варіативність процесів соціалізації;

– міжкультурні відмінності тих чи інших аспектів соціальної поведінки (зокрема, соціальної компетентності, конформності, статеворольової поведінки);

– міжкультурні відмінності моральних суджень і цінностей.

Розглянемо це більш докладно.

5.1. Особистість і культура

Як правило, культурні відмінності уявлень про особистість розглядаються у протистоянні «Захід-Схід», а самі культури при цьому розглядаються як індивідуалістичні і колективістичні. Для «західної» моделі особистості, в основі якої лежить канон людини Нового часу, характерно твердження, що «особистість формується, виявляється і пізнає себе насамперед через свої діяння, в ході яких вона перетворює матеріальний світ і саму себе». Східна, навпаки, не надає значення предметної діяль-

ності, стверджуючи, що творча активність розгортається лише у внутрішньому духовному просторі і пізнається не аналітично, а в акті миттєвого осяяння («саторі»), який є одночасно пробудження від сну, самореалізація і занурення в себе» [Кон І. С.].

Для Заходу особистість – це, насамперед, цілісність: будь-яка дезінтеграція (на рівні неузгодженості когнітивних структур або ж суперечливості поведінки) оцінюється як не норма. Для східних культур, навпаки, характерне уявлення про особистість як про множинність, про сукупність кількох автономних «кіл обов'язків», що відображають соціальні ідентичності суб'єкта.

Культурна варіативність уявлень про особистість, яка відображена в самоописах представників різних народів, змусила дослідників звернутися до виділення різних «вимірів» культур, що на це впливають. Подібних підстав для класифікації на сьогоднішній день налічується достатня кількість: слідом за Р. Бенедикт дослідники звертаються до ведучого механізму соціального контролю (культури «сорому» та культури «провини»); до ступеня підтримки соціальної диференціації (дистантність між володарями високого і низького соціального статусу [Massonnat J., 1990]; до рівня диференційованості статево-рольових моделей маскулінність / фемінінність культури [Hofstede G., 1980].

Однак практично у всіх класифікаціях присутній розподіл на індивідуалістичні і колективістичні культури. Для **індивідуалістичної** культури характерні уявлення про людину як про автономний суб'єкт, заохочення переваги особистих цілей, наявність певних цінностей – самодостатності, свободи у вчинках, незалежності в судженнях, влади над оточуючими.

Для **колективістичної** культури, навпаки, характерні ствердження пріоритету групи над індивідом, заохочення переваги групових цілей, в якості ведучих цінностей виступають почуття обов'язку, підтримання традицій, гармонійні взаємини.

5.2. Культура і когнітивні процеси

Відмінності індивідуалістичної і колективістичної культур відображаються, насамперед, на особливостях самокатегоризації. Відповідно, в самоописах, а значить і в уявленнях про себе, у представників індивідуалістичних культур переважають персонологічні висловлювання, що відображають особистісний полюс ідентичності, а в самоописах у членів колективістичних культур – висловлювання, пов'язані з соціальними ролями і взаємозалежностями, які характерні для соціального полюса ідентичності.

Великий матеріал накопичений про міжкультурні відмінності у когнітивних стилях представників індивідуалістичних і колективістичних культур. Так, зазначається, що для перших більш характерний внутріш-

ній локус контролю, другі ж більш тяжіють до екстернального, зовнішнього локусу контролю [по: Кон І.С.].

Однак є дані, що свідчать про певну відносність цієї тенденції: так, наприклад, показано, що в обох культурах норма інтернальності істотно вище для представників доміантних груп, які володіють більш високим соціальним статусом [Dubois N.].

5.3. Культурна варіативність процесів соціалізації

Велике значення при вивченні культурної детермінації становлення і розвитку особистості надається порівняльному дослідженню процесу соціалізації у різних народів.

Культура визначає моделі і норми соціалізації дітей і підлітків, а умови їх інтеріоризації і засвоєння підростаючим поколінням забезпечує батьківське виховання. Батьківство виконує функцію трансляції культурних цінностей, що склалися в суспільстві, від одного покоління до іншого, виступаючи механізмом збереження культурного досвіду соціальної, етнокультурної групи, суспільства в цілому. Батьки задають зразки поведінки, оцінюють, контролюють і підкріплюють бажані моделі поведінки, забезпечуючи умови для успішної соціалізації дитини. В той же час батьківство породжує нові цінності, ідеї і традиції виховання, що призводять до зміни вектору розвитку культури.

У запропонованій Сьюпер і Харкнесс [цит за. Карабановою О.А., 2017] моделі «культурної ніші» детермінація соціалізації та психічного розвитку дитини здійснюється трьома способами:

- 1) впливом фізичного і соціального оточення;
- 2) традиціями і практикою виховання та догляду за дитиною;
- 3) психологічними особливостями батьківської позиції.

При цьому усі вказані чинники реалізуються через батьків, їх взаємодію і спілкування з дитиною.

Нарешті, культура визначає переконання і цінності відносно виховання і розвитку дітей, так звані «батьківські етнотеорії». Як приклад можна привести порівняльні дані уявлень матерів середнього соціального класу про цілі виховання і завдання соціалізації в Пуерто-Ріко і США. Виявилось, що пуерторіканські матері прагнули виховати у своїх дітей такі якості, як повагу до старших, слухняність, орієнтацію на соціальне визнання і схвалення, тоді як англо-американські – прагнення до самореалізації, впевненість в собі, незалежність, індивідуальність [цит. за. Карабановою О.А., 2017].

Проте навіть у рамках одного типу культури можна бачити істотні відмінності, обумовлені історичними і культурними традиціями виховання. Так, в кросс-культурному дослідженні шведських, італійських і американських матерів, віднесених до індивідуалістичної культури, були

виявлені різні уявлення про цілі виховання і материнської ролі [цит. за Карабановою О.А., 2017]. Матері із США висловили бажання більш високого рівня автономії в дитячо-батьківських стосунках як для себе, так і для своїх дітей. Для респондентів зі Швеції «бути хорошою матір'ю» означало інтеграцію ролі матері з іншими аспектами життя і соціальними ролями. Матері з Італії, навпаки, були переконані, що материнство є головним в житті жінки.

Відносність культурних відмінностей ставить завдання виділення загальних рис, характерних для процесу соціалізації в різних культурах. Так, був проведений мета-аналіз сприйняття дитиною прийняття/відкидання з боку матері і батька, який ґрунтувався на 66 дослідженнях, що включають більше 19 тисяч респондентів з 22 країн на 5 континентах. Був виявлений панкультурний зв'язок між сприйняттям дітьми усіх вікових груп батьківського прийняття/відкидання і рівнем їх психологічної адаптації. Було показано, що для дітей і підлітків (але не для дорослих) зв'язок психологічної адаптації з прийняттям батька в цілому вище, ніж зв'язок з прийняттям матері [Khaleque A., Rohner R.P., 2012 p.]. Кросс-культурні і внутрішньокультурні порівняльні дослідження ролі батька в розвитку дитини дозволяють стверджувати, що в усіх соціокультурних контекстах емоційне відношення батька, любов, прийняття, теплота взаємодії з дитиною (а не просто його фізична присутність) є істотною умовою благополуччя розвитку дитини і значимішим предиктором, ніж материнське прийняття і теплота [Veneziano R.A., 2006 p.]

Досить цікавий емпіричний матеріал, який наочно доводить культурну варіативність соціалізаційних процесів, базується на етнографічних описах. Так, с 30-х років в Єльському університеті формується «Регіональна картотека людських відносин», що містить відомості про культури, які вивчалися етнологами. Її розділ, присвячений соціалізації, включає 9 рубрик – відлучення від грудей, привчання до чистоти, засоби навіювання, статеве виховання, соціалізація агресії, навчання незалежності, передача вірувань, способи трансляції культурних норм, навчання трудовим навичкам [Кон І. С.].

Крім чисто описових робіт цього плану на сьогоднішній день існує також досить великий матеріал кореляційних досліджень. Так, наприклад, вивчалися залежності:

- статевої ролі ідентифікації і місця сну дитини (з матір'ю, батьком, сіблінгами);
- тривалості післяпологових табу і ступенем вираженості едіпового комплексу;
- виховання дитини в дусі незалежності і потреби в досягненнях у дорослих;

– строгості виховання в ранньому дитинстві і негативних фіксацій у дорослих і т. ін. [Кон І.С.].

В основному ці дослідження проводилися на культурах, які є етнографічним аналогом первісності, і дозволили виділити низку особливостей дорослішання, відмінних від таких в західному суспільстві, а саме:

– дитячий і дорослий статуси чітко визначені, перехід від дитинства до дорослості відбувається різко завдяки ритуалам ініціації;

– практично відсутнє уявлення про підлітковий і юнацький період, якому приписувалося б особливе значення і цінність;

– загальна кількість так званих соціалізаторів істотно перевищує їх кількість в індустріальних суспільствах (крім фізичних батьків у процесі соціалізації активно беруть участь інші дорослі, які нерідко не мають прямого родинного відношення до дитини,

– при наявності інституту шлюбу, дошлюбні сексуальні відносини вважаються більш допустимими в порівнянні із західними суспільствами;

– бурхлива фаза отрочтва, що протікає в обстановці міжпоколінних конфліктів, практично відсутня.

Останнім часом проблема культурної детермінації процесу соціалізації істотно розширилася за рахунок досліджень процесів **аккультурації** – *закономірностей «входження» людини в чуже соціокультурне середовище*. Практично всі сучасні країни поліетнічні, а процеси міграції, як добровільної, так і вимушеної, які посилюються, змушують розглядати питання соціально-психологічної адаптації представників груп етнічної меншини як найважливішу соціальну проблему. Не дивно, що її наукова рефлексія містить сьогодні не тільки безліч емпіричних даних, але і ряд теоретичних моделей, що пояснюють приватні питання соціалізації в поліетнічному середовищі, наприклад, формування етнічної ідентичності.

Найбільшою популярністю з них користується **модель двох вимірів етнічної ідентичності** [Berry J. et al.]. В основі даної концепції лежить припущення про те, що індивід з різним ступенем інтенсивності може ідентифікувати себе як з одною, так і одночасно з двома етнічними спільнотами. У разі біетнічного середовища соціалізації, відповідно, буде можливе поєднання високого / низького рівня ідентифікації зі «своєю» етнічною групою і високого / низького рівня ідентифікації з «чужим» етносом. Виникають 4 можливих поєднання, які відображають різні варіанти етнічної включеності індивіда в ситуації культурного конфлікту базової та етнічної культури:

– моноетнічна ідентичність, що співпадає з офіційною етноприналежністю (сильна ідентифікація зі «своїми», слабка – з «чужими», тобто сепарація);

– моноетнічна ідентичність, що не співпадає з офіційною етноприналежністю (сильна ідентифікація з «чужими», слабка – зі «своїми», тобто асиміляція);

– біетнічна ідентичність (одночасно сильна ідентифікація і з «чужими», і з «своїми», тобто бікультуралізм);

– маргінальна ідентичність (одночасно слабка ідентифікація і з «чужими», і зі «своїми», відсутність належного рівня оволодіння нормами і цінностями як тієї, так і іншої культури).

Таким чином, культура є ключовим чинником, що визначає цінності і цілі процесу соціалізації в сім'ї. Дослідження виховання і дитячо-батьківських стосунків в парадигмі традиційного розділення на індивідуалістичну і колективістичну культури в сучасній психології поєднується з визнанням відносності такої диференціації, варіативності практик соціалізації і виховання у межах одного типу культури, пошуком панкультурних універсалій. Нині фокусом сучасних досліджень кросс-культурного аспекту соціалізації в сім'ї стає вивчення ролі особових особливостей батьків, які опосередковують культурні практики виховання. Вивчення характеру дитячо-батьківських стосунків і розвитку дитини в гетерогенному полікультурному середовищі як на макрорівні (в умовах імміграції, етнічних меншин), так і на мікрорівні (бінаціональна сім'я) складає одно з ключових напрямів досліджень.

5.4 Культура і соціальна поведінка

Аналіз впливу культури на особистість проводиться також через вивчення культурної своєрідності форм соціальної поведінки. Хоча деякі норми взаємодії досить універсальні, в кожній культурі існують свої правила прийнятної і очікуваної соціальної поведінки. Найбільш яскраво їх можна бачити на прикладі культурного розмаїття норм експресивності та розміру особистісного простору. Так, представник Північної Європи буде сприймати експресивного жителя Середземномор'я як «щирого, чарівного, неділового і схильного тринькати час», в той час як сам буде оцінений «діловим, холодним і надмірно пунктуальним». Незважаючи на загальну визнаність факту універсальності відображення базисних емоцій в міміці, доведено, що існують деякі елементи міміки, що несуть на собі відбиток культури (наприклад, норма миготіння). Відзначають також культурну специфічність жестів, – причому не тільки символічних, але й ілюстраторних.

Існують дослідження і більш складних параметрів соціальної поведінки, наприклад соціальної компетентності. При порівняльному вивченні африканських, азіатських і західноєвропейських народів були виявлені істотні відмінності в соціальному інтелекті: для африканців це означало бути обачним, обережним в соціальних контактах, вміти розбиратися в

прихованих намірах іншого; для азіатів – добре знати свою соціальну роль, орієнтуватися в системі взаємозалежностей, вміти прийняти точку зору партнера, а для західноєвропейців – вміння настояти на своєму, демонструвати високу вербальну активність, володіти практичними навичками вирішення виникаючих проблем.

Таким чином, в цілому для афро-азіатських народів соціальна компетентність центрувалась навколо умінь досягнення згоди і взаєморозуміння, а у західноєвропейських – навколо навичок адекватного самовираження.

Культурна варіативність зачіпає і такі універсальні поведінкові феномени як конформізм. Після відомих досліджень С. Аша заміри рівня конформних реакцій були проведені більш ніж в 20 країнах і, незважаючи на певну суперечливість отриманих результатів, в цілому виявлялася тенденція до демонстрації більшої кількості конформних реакцій в колективістичних культурах в порівнянні з індивідуалістичними [Майерс Д.]. Але, згідно з рядом досліджень, колективізм культури зовсім не обов'язково призводить до високого рівня конформності її представників у всіх ситуаціях, а тільки в референтній групі).

5.5 Гендерна соціалізація

На сьогоднішній день все більшої популярності набувають кроскультурні дослідження відмінностей в статевої ролі поведінці. Теза про те, що гендерні ролі залежать від культури, давно не піддається сумніву, але лише в останнє двадцятиріччя вона була підтверджена не тільки етнографічними описами. Так в сучасних гендерних дослідженнях відзначається залежність ступеня вираженості традиціоналізму в розумінні ролей чоловіка і жінки, по-перше, від особливостей ранньої соціалізації хлопчиків і дівчаток [Кон І. С.], по-друге, від ступеня диференційованості соціальних практик [Майерс Д.], і, по-третє, від ступеня прихильності тієї чи іншої культури до загальносвітових тенденцій, зокрема глобалізації соціально-економічного розвитку [Крайг Г.].

Еліс Ігли [Alice Eagly, 1987, цит. за Майерс Д., 2005, с.79] пропонує теорію, що описує процес гендерної соціалізації як взаємодію культурних і біологічних факторів. Ці фактори в процесі соціалізації з дитинства зумовлюють міжстатевий поділ праці. У дорослому житті підставою гендерних відмінностей в соціальній поведінці є ролі, які відображають міжстатевий поділ праці. Чоловіки схильні виконувати ролі, що вимагають демонстрації соціальної і фізичної сили, а жінки більш тяжіють до виконання ролей, в яких можна проявити турботу і увагу до оточуючих. Таким чином, представники кожної статі схильні демонструвати ту поведінку, якої від них і чекають, і в результаті вони відточують свої навички, своє мистецтво саме в цій ролі. Отже, біологічні фактори в процесі соці-

лізації впливають на вибір соціальних ролей, які, в свою чергу, впливають на те, ким ми стаємо.

Дослідники відзначають актуальність вивчення наступних аспектів процесу становлення гендерної ідентичності:

1. Характеру впливу батьків і стилів виховання на динаміку прийняття гендерних ролей.

2. Роль однолітків тієї ж і протилежної статі на формування гендерної ідентичності підлітків.

3. Порівняння специфіки гендерної ідентичності в молодшому підлітковому віці зі старшим підлітковим віком, а також подальшими віковими етапами.

4. Дослідження можливого зв'язку інтенсифікації гендерної ідентичності з особливостями ранніх романтичних і статевих відносин підлітків.

5. Дослідження стійкості гендерних стереотипів в часі [Тимошина Н.І., 2014].

Питання для самоконтролю.

1. У чому специфіка соціалізації в умовах колективістичної та індивідуалістичної культур?

2. Опишіть 4 варіанти етнічної ідентичності, сформованої в процесі акультурації.

3. Чи існують між народами відмінності в соціальній компетентності?

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Для якого типу культури характерні уявлення про людину як про автономний суб'єкт, заохочення переваги особистих цілей, наявність певних цінностей – самодостатності, свободи у вчинках, незалежності в судженнях, влади над оточуючими:

- а – колективістичної;
- б – індивідуалістичної;
- в – інтернаціоналістичної,
- г – етнічної.

2. Для якого типу культури характерно утвердження пріоритету групи над індивідом, заохочення переваги групових цілей, в якості ведучих цінностей виступають почуття обов'язку, підтримання традицій, гармонійні взаємини:

- а – колективістичної;
- б – індивідуалістичної;
- в – інтернаціоналістичної,
- г – етнічної.

3. Для якого типу культури характерні такі особливості: дитячий і дорослий статуси чітко визначені; перехід від дитинства до дорослості

відбувається різко завдяки ритуалам ініціації, практично відсутнє уявлення про підлітковий і юнацький періоді; бурхлива фаза отроцтва, що протікає в обстановці міжпоколінних конфліктів, практично відсутня:

- а – колективістичної;
- б – індивідуалістичної;
- в – інтернаціоналістичної,
- г – для культур, що є етнографічним аналогом первісності.

Література

Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.

Карабанова О.А. Детско-родительские отношения и практика воспитания в семье: кросс-культурный аспект [Электронный ресурс] // Современная зарубежная психология. – 2017. – Том 6. – № 2. – С. 15—26. doi: 10.17759/jmfp.2017060202

Кон И. С. Социологическая психология. – М.-Воронеж, 1999. – С. 233–251.

Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М, 1984. – С. 51–63.

Кон И. С. Ребенок и общество. – М., 1988. – С. 110–165.

Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 940 с.

Майерс Д. Социальная психология. – СПб: Издательство «Питер», 2005. – (Серия «Мастера психологии»). – С.71–73, 112–115, 247–263.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М., 1999. – С. 102–129, 149–200.

Тимошина И.Н. Интенсификация гендерной идентичности в подростковом возрасте (обзор зарубежных исследований) // Современная зарубежная психология. – 2014. – Т. 3, № 3. – С. 41–51.

Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.H., Dasen P.R. Crosscultural psychology: Research and applications. – Cambridge, 2002. – 610 p.

Dubois N. La Norme d'Internalite et le Liberalisme. – Grenoble, 1994. – 223 p.

Hofstede G. Culture's consequences: international differences in work-related values. – Beverly Hills, 1980. – 474 p.

Khaleque A., Rohner R.P. Pancultural Associations Between Perceived Parental Acceptance and Psychological Adjustment of Children and Adults. A Meta-Analytic Review of Worldwide Research // Cross-cultural Psychology. – 2012. – Vol. 43. – № 5. – P. 784—800. doi:10.1177/0022022111406120

Massonnat J., Perron J. Pour une approche multidimensionnelle de l'identite de la personne // Psychologie Francaise. – 1990. V. 35(1). – P. 7-12.

Veneziano R.A. The Importance of Paternal Warmth // Cross-cultural Research. – 2006. – Vol. 40, № 3. – P. 265—281. doi:10.1177/1069397103253710

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТІСТІ

Глава 1. Соціальна регуляція поведінки особистості

1.1. Груповий рівень соціального впливу

Група допомагає людині вижити і задовольняти соціальні потреби, однак вона змінює її поведінку. У свою чергу, перебуваючи у взаємодії з групою, людина також намагається різними способами впливати на групу, змінюючи її функціонування так, щоб оптимізувати задоволення своїх потреб і функціонування в соціумі.

Природно, що форма і ступінь впливу людини на групу істотно залежать як від її особистісних характеристик і можливостей впливати, так і від характеристик групи. Людина зазвичай висловлює своє ставлення до групи з позицій того, що вона вважає правильним, а що неправильним, що треба поліпшити, що необхідно зробити для того, щоб досягти цілей групи. При цьому завжди міркування людини знаходяться в залежності від тієї позиції, яку вона займає в групі, від виконуваної нею ролі, від покладеного на неї завдання і відповідно до того, які цілі та інтереси вона переслідує особисто.

Спеціаліст з груповій динаміці **Марвін Шоу** стверджує, що всім групам властива одна загальна якість: їх члени взаємодіють один з одним. Тому за його визначенням *група* – це колектив, утворений двома або більшою кількістю людей, що взаємодіють один з одним і впливають один на одного. Серед **причин виникнення груп** виділяють:

- потребу належати до якої-небудь спільноти,
- потребу в інформації,
- потребу у визнанні,
- потребу в досягненні певних цілей та ін.

1.1.1. Основні феномени групового впливу

Основними феноменами групового впливу є: *соціальна фасилітація, соціальні лінощі, конформізм, деіндивідуалізація, групова поляризація, огруплене мислення, вплив меншини.*

Соціальна фасилітація.

В результаті експериментів Н. Трипплетта (1898 рік) з вивчення впливу конкуренції на продуктивність діяльності, в соціальну психологію були введені поняття соціальної фасилітації та інгібіції.

Встановлено, що присутність інших підсилює збудження людини, яка виконує будь-які завдання. Відомо, що збудження завжди посилює домінуючу реакцію. Відповідно, *присутність інших людей поліпшує виконання легких завдань – соціальна фасилітація, і погіршує виконання важких завдань – соціальна інгібіція.*

Соціальні лінощі.

Як правило, соціальна фасилітація проявляється в тих випадках, коли люди працюють над досягненням індивідуальних цілей і коли їх особисті зусилля можна оцінити індивідуально. Але коли каменярі швидше укладають цеглу – коли вони об'єднані в бригади або коли трудяться поодиноці? Чи здатний командний дух збільшити результативність, коли йдеться про такі завдання, в яких досягнення групи залежить від суми індивідуальних зусиль?

Коли людина опиняється в центрі уваги, її занепокоєння про те, як її оцінять, зростає, при цьому має місце соціальна фасилітація. Коли ж у людини з'являється можливість «загубитися в натовпі» і внаслідок цього зменшується турбота про оцінку, проявляється соціальні лінощі.

Конформізм.

Починаючи з класичних експериментів **Соломона Аша** з вивчення конформної поведінки, було показано, що:

– гомогенні, однорідні за якоюсь ознакою групи провокують більшу кількість конформних реакцій своїх членів за гетерогенні;

– групи, що відрізняються високим ступенем групової згуртованості, роблять більш виражений груповий тиск за менш згуртовані;

– децентралізована структура внутрішньогрупової комунікації позитивно пов'язана із зростанням конформної поведінки. Цей далеко не очевидний факт був предметом множинних інтерпретацій. Наприклад, згідно інформаційної теорії конформності Г. Джерарда, він є наслідком прагнення людини редукувати невизначеність свого становища в ситуації комунікації.

– групи, що оцінюються людиною як привабливі з якою-небудь точки зору (володіють великим ступенем компетентності в проблемі, високим соціальним статусом тощо), володіють більш значним потенціалом групового впливу, ніж групи малопривабливі [Asch S.].

Ще одна лінія досліджень стосується **особистісних характеристик, що підвищують схильність до конформної поведінки**. Так, в 60-70-і роки було показано наступне:

– існує негативна (хоча і слабка) залежність між схильністю до конформної поведінки й такими особистісними характеристиками, як рівень розвитку вербального інтелекту, толерантність до стресу і внутрішній локус контролю;

– існує позитивний зв'язок між значущістю для людини соціального схвалення і ступенем схильності до групового тиску;

– в разі збігу групової думки з системою цінностей особистості, яка піддається впливу, вона буде демонструвати максимальну залежність від групи;

– існують вікові та гендерні коливання конформності: у більшості випадків експериментально підтверджувалися уявлення про підлітковий вік як своєрідний «пик» конформних реакцій і більшу схильність жінок до групового тиску.

Один з визнаних класиків психології соціального впливу **Ф. Зімбардо** детально вивчав характер змін, що відбуваються в особистості внаслідок групового впливу [Зімбардо Ф.]. З точки зору Зімбардо, існує п'ять типів реакцій людини на соціально значущі подразники:

1) поведінка (конкретні дії, що здійснюються в результаті нормативного та / або інформаційного впливу);

2) поведінкові інтенції (наміри або плани дій, які далеко не завжди втілюються в реальності);

3) когніції (переконання, що супроводжують як саму поведінку, так і поведінкові наміри);

4) афективні реакції (емоції або «глибинні почуття», що відображають ставлення людини як до суб'єкта впливу, так і до змісту впливу);

5) установки (комплексні реакції, що включають в себе всі перераховані вище компоненти).

Відповідно, зміни в особистості в результаті групового впливу можуть розглядатися як зміни, за образним висловом Зімбардо, «трьох китів впливу» – когніцій, установок і поведінки.

Д. Майєрс так підсумував багаторічні дослідження групового впливу на особистість: «Ми одночасно і творіння і творці нашого соціального середовища».

Деіндивідуалізація.

Результати експериментів з соціальної фасилітації свідчать про те, що групи здатні збуджувати людей. Якщо збудження накладається на відсутність особистої відповідальності, а загальноприйняті норми поведінки розмиваються, наслідки можуть бути найнесподіванішими.

У подібних ситуаціях люди здатні на самі різні вчинки – від порушень правил поведінки (кидання їжі в обідньому залі, сперечання з рефері, крики під час рок-концерту) до імпульсивних проявів самих низинних почуттів (групового вандалізму, оргій, пограбувань) і деструктивних соціальних вибухів (звірств з боку поліцейських, бунтів і самосуду натовпу). У деяких групових ситуаціях люди більш схильні до того, щоб відкинути обмеження, що діють в повсякденному житті, втратити власне Я і стати сприйнятливими до групових норм або до норм натовпу. Іншими словами, відбувається те, що Леон Фестінгер, і Теодор Ньюком назвали **деіндивідуалізацією** [Фестінгер Л.].

Перебування в натовпі собі подібних вселяє людям віру у власну безкарність: вони сприймають те, що відбувається, як групову акцію, спостерігається розсіювання відповідальності та ефект емоційного заражен-

ня. Діаметрально протилежна деіндивідуалізації самосвідомість. Люди, рівень самоусвідомлення яких підвищений в результаті того, що вони знаходяться, наприклад, перед телекамерою або перед дзеркалом, демонструють посилений самоконтроль, а їх дії більш чітко відображають їх установки. У людей, які або володіють розвиненим почуттям самоусвідомлення, або на час стають такими, слова, як правило, не розходяться зі справами. Крім того, вони є менш схильними відповідати на заклики, що суперечать їх моральним цінностям.

Отже, всі фактори, що сприяють ослабленню самоусвідомлення, зокрема алкоголь, посилюють деіндивідуалізацію. І навпаки: все, що підсилює самоусвідомлення, послаблює деіндивідуалізацію.

Групова поляризація – соціально-психологічний феномен, що виникає як результат групової дискусії, в ході якої різноманітні думки і позиції учасників не згладжуються, а оформляються до кінця дискусії в дві полярно протилежні позиції, що виключають будь-які компроміси. Під груповою поляризацією розуміється також посилення в результаті дискусії екстремальності групових рішень або суджень у порівнянні з усередненими рішеннями або судженнями.

Величина груповий поляризації тим більше, чим більше зміщені первинні переваги членів групи від середніх значень. Окремим випадком групової поляризації є зрушення до ризику. У крайній своїй формі групова поляризація виражає стан внутрішньогрупового конфлікту.

Огруплене мислення – результат тенденції, яка властива групам, що приймають рішення придумувати інакомислення в інтересах єдності групи. Симптомами огруплення мислення є: ілюзія невразливості; віра в моральність групи, котра не піддається сумніву; раціоналізація; стереотипні уявлення про опонентів; тиск конформізму; самоцензура; ілюзія єдності; поглиначі «інформації».

Вплив меншини.

Груповий вплив не здійснюється суто односторонньо (від більшості до меншості), реальний соціальний процес як на макро-, так і на мікросоціальному рівні завжди містить у собі «зустрічний» вплив меншини. Окремим випадком впливу меншини є лідерство. Через цільове або соціальне лідерство формальні і неформальні лідери чинять на членів групи непропорційно великий вплив. Цілеспрямовані лідери, що володіють упевненістю в собі і харизмою, нерідко вселяють довіру і надихають своїх послідовників.

На відміну від впливу більшості, вплив меншини служить не підтримці і зміцненню соціального контролю над особистістю, а трансляції інновацій; він не може бути пояснений з позицій принципу залежності (людина проявляє згоду з групою, щоб заслужити схвалення її членів), на зміну йому приходять принцип редукції невизначеності

(меншість спонукає людину до пошуку нової інформації, розгляду більшого числа можливих думок) [Moscovici S.].

1.1.2. Вплив «своїї» і «чужої» групи

Роль активності особистості в процесі групового впливу найбільш наочно виступає при вивченні порівняльних ефектів впливу «своїї» і «чужої» групи. Як відомо, одним з базових способів категоризації соціального світу є поділ його учасників на «своїх» (близьких, зрозумілих, схожих на мене) і «чужих» (далеких, незрозумілих, несхожих), на «Ми» і «Вони». Починаючи з класичних експериментів **А. Тешфела**, в якості основних наслідків такого розподілу виділяють *інгруповий фаворитизм і аутгрупову ворожість [Tajfel H., 1970]*.

Факт впливу групи на своїх членів може бути підтверджений, з точки зору **А. Тешфела** і його послідовників, насамперед через факт спотворення оціночних суджень людини за умови актуалізації у неї почуття приналежності до певної групи. «Свої» будуть оцінюватися як «кращі» по будь-яким параметрам, а «чужі», відповідно, дискредитуватися, незважаючи на об'єктивні чинники: якщо реальних відмінностей між «ними» і «нами» не існує, вони будуть породжені штучно.

Тешфел звернув увагу на те, що будь-яка група (і відповідно груповий вплив) існує тільки в контексті інших, оточуючих її груп. Одна з основних ідей **А. Тешфела** – ідея досягнення позитивної соціальної ідентичності: потреба в позитивній оцінці себе змушує людину належати до груп, які позитивно оцінюються іншими.

1.1.3. Вплив в міжособистісної взаємодії

Відомий дослідник в галузі психології впливу **Роберт Чалдіні** виділяє шість принципів цілеспрямованого впливу в міжособистісної взаємодії, слідування яким приводить до його ефективності:

- 1) принцип взаємного обміну (дати щось перед тим, як взяти щось);
- 2) принцип послідовності – оскільки однією з основних потреб людини, що реалізується в процесі соціального пізнання, є потреба будувати несуперечливу картину соціального світу і свого «Я», то, в разі початкового прийняття потрібного для «професіоналів поступливості» зобов'язання, ефективність подальшого впливу зростає;
- 3) принцип соціального доказу – люди схильні частіше надавати допомогу тим, хто, з їх точки зору, схожий на них самих; відповідно в ситуації спрямованого міжособистісного впливу є ефективними посилення на «схожих інших», які вже зробили щось в аналогічній ситуації;
- 4) принцип прихильності – «професіонал поступливості», який має зовні привабливі особливості, досягне більшого успіху;

5) принцип впливу авторитету – люди схильні підкорятися авторитетам навіть тоді, коли це безглуздо або ж не підкріплено нічим, крім символів влади;

6) принцип дефіциту – будь-яка «зовнішня» спроба обмежити для людини можливість вибору підвищує для людини суб'єктивну значимість цього вибору і змушує прикладати значні зусилля для збереження даної можливості; відповідно, штучне обмеження доступності будь-якого предмета («це не для всіх, а тільки для...») змушує людей прагнути до володіння ним.

1.2. Регуляція соціальної поведінки. Ціннісно-нормативна регуляція соціальної поведінки

1.2.1. Поняття соціальної поведінки і її регуляторів

Соціальна поведінка регулюється соціальними та психологічними чинниками. На кожному соціальному рівні можуть виділятися свої специфічні регулятори соціальної поведінки:

– у великих групах (на відміну від малих груп) діють такі регулятори соціальної поведінки, як звичаї і традиції. Культура регулює поведінку людей, звільняючи індивіда від прийняття індивідуальних рішень;

– основними регуляторами соціальної поведінки в малій групі є соціальні норми;

– специфічні регулятори соціальної поведінки виділяються і на рівні особистості – це її соціальні установки (атитюди);

– одними з найбільш вивчених регуляторів соціальної поведінки, що діють на самих різних рівнях – в суспільстві і в соціальних групах, а також притаманних особистості, є норми і цінності;

1.2.2. Нормативна регуляція поведінки

Соціальні норми регламентують, наказують і визначають репертуар поведінкових дій для особистості. Соціальні норми виробляються суспільством або соціальними групами і виконують безліч соціальних функцій, найважливішими з яких є:

– забезпечення існування суспільства;

– здійснення передачі та збереження соціального досвіду.

У процесі соціалізації соціальні норми засвоюються, інтерналізуються індивідом і стають особистісними («внутрішніми») регуляторами поведінки. При цьому засвоєні людиною норми впливають на її поведінку через систему інших внутрішніх чинників – наприклад, через Я-концепцію індивіда, за допомогою соціальних установок та ін.

Механізм нормативної саморегуляції поведінки залежить від ступеня усвідомлення і прийняття тих чи інших норм особистістю. Усвідомлені норми виступають як еталони, з якими індивід співвідносить свої і чужі вчинки, регулюючи тим самим свою поведінку.

Висновки. Отже, в групах ми більш збуджені, відчуваємо більший стрес, більш напружені, а при виконанні складних завдань більш схильні до помилок. Якщо ми «загубилися в натовпі», ми стаємо анонімами, схильними до соціальної лінощі.

Групова дискусія нерідко поляризує наші погляди, посилює взаємне неприйняття і ворожість. Вона може також придушувати інакомислення, створюючи сприятливі умови для огруплення мислення, яке призводить до прийняття трагічних за своїми наслідками рішень. Тому немає нічого дивного в тому, що ми славимо тих одинаків – меншість, яка представлена однією людиною, що може виступає проти групи на захист правди і справедливості.

Як і наші далекі предки, ми залежимо один від одного і потребуємо у взаємній підтримці і захисті. Більш того, групи здатні підсилити те краще, що є в нас. У групі бігуни біжать швидше, глядачі сміються голосніше, а меценати стають щедрішими.

У групах самопомогі люди переймаються ще більшою рішучістю кинути пити, схуднути і краще вчитися. Групи людей, близьких за релігійними поглядами, сприяють більшій духовності своїх членів.

Питання для самоконтролю.

1. Охарактеризуйте основні феномени групового впливу.
2. Які особистісні характеристики підвищують схильність до конформної поведінки?
3. Назвіть особливості впливу меншості на більшість групи?
4. Як здійснюється регуляція соціальної поведінки?

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Які причини виникнення груп?
 - а – потреба належати до якої-небудь спільноті,
 - б – потреба у визнанні,
 - в – потреба в досягненні певних цілей,
 - г – всі відповіді вірні,
2. Поліпшення виконання людиною завдань в присутності інших людей, це:
 - а – соціальна фасилітація,
 - б – соціальна інгібіція,
 - в – конформізм,
 - г – соціальні лінощі.
3. Груповий ефект зменшення особистих вкладень кожного учасника в загальний результат в ситуації, коли оцінюється тільки загальний результат групи без оцінки внеску кожного учасника, це:
 - а – соціальна фасилітація,
 - б – соціальна інгібіція,

- в – конформізм,
 - г – соціальна лінь.
4. Регуляторами соціальної поведінки не є:
- а – звичай і традиції,
 - б – соціальні норми і цінності,
 - в – групова поляризація,
 - г – соціальні установки.

Література

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М., 1990. – С. 57-102.
2. Аронсон Е. Суспільна тварина. – М., 1998. – С. 160-162.
3. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – Спб., 2000. – С. 44-56, 60-100.
4. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малой группы. – М., 1991. – С. 83-105.
5. Майерс Д. Соціальна психологія. – Спб, 1997. – С. 354-398.
6. Чалдини Р. Психологія впливу. – Спб., 2000. – С. 34-64, 67-109, 112-153.
7. Asch S. Opinions and Social Pressure// Scientific American. – 1955. – Vol. 193, No. 5. – pp. 31-35.
8. Moscovici S. L'ere des representations sociales // Moscovici S., Doise W., Palmonari A. (eds.) L'Etude des representatons sociales. – Paris, 1986. – pp. 34-87.
9. Tajfel H. Experiments in intergroup discrimination // Scientific American. –1970.-V. 223.
10. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса. - СПб.: Ювента, 1999. – С.15–52.

Глава 2. Соціальний розвиток особистості як результат мотиваційних процесів

2.1. Поняття соціальних мотивів

Поведінка особистості в кожному конкретному випадку має свої причини. Те, що спонукає особистість діяти саме так, а не інакше, являє собою **мотивацію її діяльності**. Виявлення мотивів діяльності людей – надзвичайно важке завдання. По-перше, тому що складні види активності особистості (наприклад, трудова) викликані до життя не одним, а кількома факторами (потребами). По-друге, тому, що мотиви можуть бути не тільки усвідомленими, але і неусвідомленими. Обговорюючи **соціальну мотивацію**, слід підкреслити, що **в її основі лежать не вроджені, а набуті потреби**. Вони формуються в результаті виховання, навчання, впливу на індивіда інших людей і груп. Звичайно, біологічні основи людини можуть виявлятися і в соціальній мотивації. Так, прагнення людини до соціального домінування має певну, хоча й поверхневу, схожість із задоволенням вроджених потреб деяких тварин.

Представники багатьох психологічних шкіл цікавляться соціальними мотивами насамперед тому, що такі мотиви є, ймовірно, найбільш потужними силами, які керують поведінкою людини. Саме соціальні мотиви спонукають нас досягати певного соціального статусу, носити модний одяг і діяти таким чином, щоб отримувати схвалення з боку своєї соціальної групи, відповідати вимогам суспільної моралі.

Соціальні мотиви людей можуть мати або **конкурентний**, або **кооперативний** характер. Той чи інший соціальний статус зазвичай набувається за допомогою конкуренції або кооперації.

Як зазначалося вище, люди в різних соціальних групах, а також у суспільстві в цілому, перебуваючи у взаємозалежних відносинах, виконують ті чи інші соціальні ролі. Людині, як члену суспільства, властивий такий сильний соціальний мотив, як **перехід в більш високий соціальний прошарок**.

До соціальних мотивів відносять також **конформність** особистості, її прагнення відповідати певним зразкам, прийнятим в певній групі або даному суспільстві. Слідування моді в одязі, зачісці, навіть способі життя також являє собою важливий соціальний мотив людської поведінки.

Серед найважливіших соціальних мотивів необхідно виділити **підпорядкування авторитету**. Підкорення офіційної владі є невід'ємною характеристикою будь-якого суспільства, і його соціальні інститути функціонують саме завдяки відповідній мотивації більшості людей. Прагнення особистості до підпорядкування авторитету пояснюється, як вважав **Стенлі Милграм**, величезним значенням соціалізації підпорядкування. Нагадаємо, що **соціалізацією** називається процес, в ході якого індивід за-

своєю певний соціальний досвід і адаптується до свого соціального оточення. З раннього дитинства протягом усього життя людину вчать підкорятися владі і винагороджують за таку поведінку. Підпорядкування стає безперечною чинною нормою в установах і соціальних інститутах взагалі: у військовій, медичній, правовій, освітній, релігійній, індустриальній та інших сферах.

Питання про основні соціальні мотиви людини є відкритим, і кожен з дослідників по-своєму підходить до його розгляду. **Абрахам Маслоу** до числа соціальних мотивів відносив **потреби в приналежності і любові, в повазі і самоповазі, в самоактуалізації** [Маслоу А.]. Через кілька років після появи даної роботи Маслоу американський антрополог Лінтон, який вивчав особливості культури різних народів, назвав три основні потреби, які, на його погляд, є найбільш загальними і найбільш значущими для розуміння людської поведінки:

– **потреба в емоційному відгуку з боку інших**, яка може виникати з взаємин залежності в ранньому дитинстві;

– **потреба в довгостроковій гарантії**, яка виходить із того незаперечного факту, що люди мають здатність сприймати час – і минуле, і майбутнє. Люди мають потребу в «перестрахованні» і надії, тому можуть жити лише в очікуванні подальшої винагороди;

– **потреба в новизні життєвого досвіду**, яка з'являється, коли інші потреби задоволені. Вона виникає з нудьги та нестачі будь-яких випробувань.

Уайт трансформував зазначену ідею в концепцію «дієвості». Він вважає характерною властивістю людини прагнення до компетентності, щоб контролювати навколишнє середовище. Заперечуючи інстинктивну природу цієї властивості, Уайт наполягав на тому, що мотивація «дієвості» є похідною від суто людської потреби в дослідницькій активності і своєрідної «грайливості», спрямованих відповідним чином на досягнення компетентності.

2.2. Мотиви афіліації, влади і досягнення як основні мотиви, що визначають соціальну поведінку людини

Серед найбільш відомих концепцій соціальної мотивації слід відзначити «**теорію трьох потреб**», автором якої є **МакКлелланд**. На основі емпіричних досліджень він прийшов до висновку, що мотивація поведінки кожного індивіда може бути породжена трьома наступними головними потребами:

– **потребою в досягненні** (прагнення до переваги, до досягнення певної мети);

– **потребою у владі** (прагнення впливати на інших, змусити їх вести себе відповідним чином);

– **потребою в афіліації** (прагнення до дружніх і тісних міжособистісних відносин).

МакКлелланд зазначає, що будь-яка людина має всі ці три потреби, але у кожного індивіда вони виражені в різному ступені. Так, людина може мати високий рівень потреби в досягненні, середній – у владі і низький – в афіліації. Іншому індивіду притаманне зовсім інше поєднання цих потреб. Особливо багато уваги в роботах МакКлелланда приділяється аналізу особистості з переважанням потреби в досягненні. Ці люди вимогливі до себе, наполегливі і реалістичні. Для них досягнення певного результату саме по собі є метою. Вони прагнуть саме до особистого досягнення, а не до винагороди за успіх.

Індивід з високим рівнем потреби у владі прагне зайняти впливове становище. Йому подобається стояти на чолі чого-небудь, впливати на інших людей, контролювати їх поведінку. Нерідко він більшою мірою стурбований підвищенням ступеня впливу і престижу, ніж успішним виконанням своїх обов'язків.

Для індивіда з високим рівнем потреби в афіліації найважливіше дружба і любов з боку інших людей, в тому числі, товаришів по службі. Він вважає, що постійне прагнення до успіху і впливу на інших перешкоджає теплим міжособистісним відносинам. Саме на такі відносини він і орієнтований. Тому досягнення або влада займають на шкалі пріоритетів такого індивіда нижчестоящі місця.

Дані досліджень МакКлелланда можна використовувати в практиці управління персоналом, оскільки вони дозволяють менеджерам успішніше вирішувати питання розподілу обов'язків між працівниками.

2.3. Просоціальні і антисоціальні мотиви

Особливий інтерес у психології соціальної мотивації викликає так звана **просоціальна поведінка** та її мотиви. Це будь-які альтруїстичні дії людини, спрямовані на благополуччя інших людей, надання їм допомоги. Ці форми поведінки за своїми особливостями різноманітні і розташовуються в широкому діапазоні від простої люб'язності до серйозної благодійної допомоги, що надається людиною іншим людям, причому іноді з великим збитком для себе, ціною самопожертви. Деякі психологи вважають, що за такою поведінкою стоїть особливий мотив – **мотив альтруїзму** (мотив допомоги, турботи про інших людей).

Альтруїстичну, або просоціальну поведінку можна також визначити як таку, яка здійснюється заради блага іншої людини і без надії на винагороду. За змістом така поведінка діаметрально протилежна агресії.

Існує кілька соціальних норм морального порядку, характерних для поведінки людини в сучасному цивілізованому суспільстві. Виходячи з них можна пояснити альтруїстичну поведінку. Однією з таких норм є

норма соціальної відповідальності. Вона спонукає людину до надання допомоги іншим людям у всіх випадках, коли хто-небудь потребує її, наприклад, в силу того, що він занадто старий, хворий або бідний і немає іншої людини або соціального інституту, здатного взяти на себе турботу про нього.

Іншою соціальною нормою, яка визначає надання альтруїстичної допомоги, є норма взаємності. Сенс її полягає в моральному зобов'язанні людини платити добром за добро. Як мотив поведінки, взаємна вдячність виявляється особливо сильною, якщо людина з доброї волі, а не силою обставин чи з примусу надає допомогу іншому.

Важливу роль в наданні допомоги відіграє здатність людини до співпереживання (емпатії): чим більше вона схильна до нього, тим з більшою готовністю надає допомогу іншим людям.

Просоціальної поведінки протилежна **антисоціальна поведінка**, за якою, як вважають, стоїть особливий мотив, який отримав назву **«мотив агресивності»**. На повсякденній мові агресивними називають дії, які завдають людині будь-які збитки: моральні, матеріальні або фізичні. Агресивність пов'язана з навмисним заподіянням шкоди іншій людині.

Психологічна трудність усунення агресивних дій полягає, зокрема, в тому, що людина, яка поводить себе подібним чином, зазвичай легко знаходить безліч виправдань своєї поведінки, повністю або частково знімаючи з себе провину. Відомий дослідник агресивної поведінки **А. Бандура** виділив такі **типові способи виправдання самими агресорами своїх дій**:

1. Зіставлення власного агресивного акту з особистісними вадами або вчинками людини, що опинилася жертвою агресії, з метою довести те, що в порівнянні з ними вчинені щодо нього дії не є такими жаклими, як здається на перший погляд.

2. Виправдання агресії стосовно іншої людини будь-якими ідеологічними, релігійними або іншими міркуваннями, наприклад, тим, що вона вчинена з «благородних» цілей.

3. Заперечення своєї особистої відповідальності за вчинений агресивний акт.

4. Зняття з себе частини відповідальності за агресію посиланням на зовнішні обставини або на те, що дану дію було скоєно спільно з іншими людьми, під їх тиском або під впливом обставин, що склалися, наприклад, необхідності виконати чийсь наказ.

5. Пошук «доказів» того, що жертва нібито заслуговує такого поводження [Бандура А., 2000].

Схильність людини до агресивних дій намагалися пояснювати по-різному. Однією з перших виникла точка зору, згідно з якою у тварин і людини існує вроджений «інстинкт агресивності» (див., наприклад, перелік інстинктів у У.Макдауголла або потреб у Г.Маррея, або систему по-

глядів З. Фрейда). Цей інстинкт визначався по-різному на початку нашого століття. В даний час, однак, уже майже ніхто не дотримується подібної точки зору, вважаючи її надто біологізаторською і односторонньою, що заперечує вплив суспільства на прояв агресивності у людини.

Новий погляд на витоки і причини агресивної поведінки у людей з'явився в ХХ ст. і був пов'язаний з **теорією фрустрації**. У ній агресивність розглядається як прижиттєво придбана якість, що з'являється і зміцнюється як реакція людини на постійний утиск життєво важливих для нього інтересів, хронічне незадоволення його основних потреб з вини інших людей. Ця точка зору вперше представлена в роботі **Дж. Долларда** і його співавторів (1939).

Ще одна точка зору на походження агресивної поведінки була представлена в теорії соціального навчання **Л. Берковитц** (1962). Для того щоб агресивна поведінка виникла і поширилася на певний об'єкт, необхідно дотримати дві умови: (а) щоб перешкода, що виникла на шляху цілеспрямованої діяльності, викликала у людини реакцію гніву та (б) щоб в якості причини виникнення перешкоди було сприйнято іншу людину.

Четверта, найсучасніша точка зору на походження агресивної поведінки пов'язана з **когнітивною теорією навчання**. У ній агресивні дії розглядаються не тільки як результат фрустрації, але і як наслідок навчання, наслідування іншим людям. Агресивна поведінка в цій концепції трактується як результат наступних когнітивних та інших процесів:

1. Оцінки суб'єктом наслідків своєї агресивної поведінки як позитивних.

2. Наявність фрустрації.

3. Наявність емоційного перезбудження (афекту або стресу), що супроводжується внутрішньою напруженістю, від якої людина хоче позбутися.

4. Наявність відповідного об'єкту агресивної поведінки, здатного зняти напругу і усунути фрустрацію.

Для того щоб стримати агресивні спонукання людини, необхідно зробити так, щоб вона могла бачити і оцінювати себе в момент вчинення агресивних дій.

У людини є дві різні мотиваційні тенденції, пов'язані з агресивною поведінкою: **тенденція до агресії і до її гальмування**. Тенденція до агресії – це схильність індивіда оцінювати багато ситуацій і дії людей як загрозові йому і прагнення відреагувати на них власними агресивними діями. Тенденція до придушення агресії визначається як індивідуальна схильність оцінювати власні агресивні дії як небажані і неприємні, що викликають жаль і докори сумління. Ця тенденція на рівні поведінки веде до придушення, уникнення або осуду проявів агресивних дій.

Мотив гальмування агресивних дій виявляється вирішальним в актуалізації певних поведінкових тенденцій. У ряді експериментальних психологічних досліджень, в яких для оцінки мотиву-тенденції до агресії застосовувалася проєктивна методика, був отриманий парадоксальний на перший погляд результат: ті люди, які в процесі тестування виявили високі показники схильності до агресії, в реальному житті, як з'ясувалося, цю схильність НЕ проявляли, пригнічуючи її навіть більше, ніж ті, чий показники мотиву агресивності були вище. Цей результат пояснюється, зокрема, розвиненістю у цих людей тенденції до гальмування зовнішніх проявів агресії, яка стає тим сильніше, чим значніше мотивація до агресії.

2.4. Девіантна поведінка:

теорії виникнення та шляхи подолання

Механізм нормативної саморегуляції поведінки залежить від **ступеня усвідомлення і прийняття тих чи інших норм особистістю**. Усвідомлені норми виступають як еталони, з якими індивід співвідносить свої і чужі вчинки, регулюючи тим самим свою поведінку.

Якщо поведінка не відповідає нормам, таку поведінку прийнято вважати девіантною. **Девіантна поведінка являє собою «систему вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої норми, будь то норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі».**

Розуміння девіації носить дуже широкий характер, наприклад, **біологічні теорії** виводять причини поведінки, що відхиляється, безпосередньо з природних, вроджених особливостей девіантів – їх фізичних і психофізіологічних характеристик (Ч. Ломброзо), будови тіла (Х. Шелдон) і навіть аномалій в наборі хромосом (К. Прайс) [Смелзер Н., 1994]. В якості **психологічних факторів** девіантної поведінки вивчаються різні патологічні стани і психічні відхилення, особливості мотиваційної сфери особистості та її установки, риси характеру, темперамент людини, локус контролю, особливості самосвідомості і т. ін. [Лічко А.Е., 1983; Беличева С.А., 1999], не враховуючи при цьому соціальні фактори, зокрема, соціальні норми.

Вперше **соціальне пояснення девіації** було запропоновано в теорії аномії **Е. Дюркгеймом**. Він підкреслював, що соціальні правила (цінності і норми) відіграють важливу роль у регуляції поведінки і життєдіяльності людей. Але під час суспільних криз чи радикальних соціальних змін відбувається зміна цінностей і норм, і тоді життєвий досвід людей перестає відповідати новоствореним ідеалам і нормам. В результаті люди відчують стан «заплутаності» і дезорієнтації. Все це призводить до зростання девіантної поведінки, зокрема, до зростання самогубств.

Іншою відомою теорією, яка також розглядає виникнення відхилень у поведінці, є **модель Р. Мертона**. На його думку, девіація відбуваєть-

ся в результаті розриву культурних цінностей і соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Виходячи з цього, Р. Мертон будує типології девіантних вчинків, виділяючи **п'ять типів поведінки**, що виникають як спосіб пристосування індивідів до умов соціального оточення. В якості **першого типу** розглядається «**тотальний конформізм**» (підпорядкування), який передбачає згоду з цілями суспільства та законними засобами їх досягнення. Цей тип поведінки по суті не є девіантним і зустрічається дуже часто, оскільки інакше було б просто неможливо підтримувати стабільність і спадкоємність суспільства.

Другий тип поведінки – інновація (оновлення). Він передбачає згоду з цілями, які схвалюються даною культурою, але заперечує соціально схвалювані способи їх досягнення. Пристосування типу інновацій виникає на основі конфліктів, викликаних невдачею в досягненні цілей законними засобами. Тоді «інноватор» буде використовувати нові, але незаконні засоби досягнення мети (наприклад, шантаж).

Третій тип поведінки – ритуалізм – проявляється в запереченні цілей даної культури, але згоді (часом доведеної до абсурду) використовувати соціально схвалювані засоби (наприклад, завзятий бюрократ).

Четвертий тип поведінки, який було названо «**втєчею від дійсності**» (ретреотізм), спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі і соціально схвалювані засоби їх досягнення. Люди з такою поведінкою фактично перебувають поза суспільством, це особи, що шукають для себе вихід із життєвих труднощів в зануренні у внутрішній світ хворобливих переживань (бродяги, наркомани, хронічні алкоголіки, душевнохворі).

Нарешті, **п'ятий тип поведінки – бунт** (заколот) також одночасно заперечує і цілі суспільства і соціально схвалювані засоби їх досягнення. Але такий тип поведінки призводить до заміни старих цілей і засобів на нові, при цьому розвивається нова ідеологія. Бунт передбачає спробу запровадження нового соціального порядку.

Важливою думкою, яку закладено в цій типології поведінки, є те, що девіація не завжди є продуктом абсолютно негативного ставлення до загально визнаних стандартів або норм.

Таким чином, поведінка особистості в кожному конкретному випадку має свої причини. Те, що спонукає особистість діяти саме так, а не інакше, являє собою мотивацію її діяльності.

В основі соціальної мотивації лежать не вроджені, а набуті потреби. Вони формуються в результаті виховання, навчання, впливу на індивіда інших людей і груп. Соціальні мотиви людей можуть мати або конкурентний, або кооперативний характер.

Особливий інтерес у психології соціальної мотивації викликає про-соціальна поведінка і її мотиви. Під такою поведінкою розуміють будь які

альтруїстичні дії людини, що спрямовані на благополуччя інших людей та надання їм допомоги. Просоціальної поведінки протилежна антисоціально поведінка, за якою, як вважають, стоїть особливого роду мотив, який отримав назву «мотив агресивності». Агресивними називають дії, які завдають людині будь-які збитки: моральні, матеріальні або фізичні. Агресивність пов'язана з навмисним заподіянням шкоди іншій людині.

Девіантна поведінка являє собою «систему вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої норми, будь то норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі». У багатьох теоріях в якості причин, що призводять до девіантної поведінки, розглядають такі соціальні фактори, як соціальні норми і цінності.

Питання для самоконтролю.

1. Опишіть основні соціальні мотиви діяльності індивіда.
2. У чому суть однієї з найбільш відомих концепцій соціальної мотивації – «Теорії трьох потреб» Девіда МакКлелланда?
3. Охарактеризуйте просоціальні й антисоціальні мотиви.
4. Розкрийте суть основних теорій виникнення та шляхів подолання девіантної поведінки.

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Поведінка, яка здійснюється заради блага іншої людини і без надії на винагороду, називається:
 - а – альтруїстичною, або просоціальною,
 - б – егоїстичною,
 - в – антисоціальною,
 - г – конформною.
2. Основними мотивами, що визначають соціальну поведінку, згідно Д. МакКлелланду, є:
 - а – потреби у владі і афіліації,
 - б – потреби в досягненні, владі і афіліації,
 - в – потреби в новизні життєвого досвіду і розвитку,
 - г – потреби в приналежності, любові і повазі.
3. Поведінка, що відхиляється від загальноприйнятних, найбільш поширених і усталених норм в суспільстві, називається:
 - а – просоціальною,
 - б – девіантною,
 - в – конформною,
 - г – альтруїстичною.
4. Найсучасніша точка зору на походження агресивної поведінки пов'язана з когнітивною теорією навчання, де агресивні дії розглядаються як результат:
 - а – наявності вродженого «інстинкту агресивності»,

- б – фрустрації основних потреб з вини інших людей,
- в – фрустрації і навчання, наслідування іншим людям,
- г – протесту проти існуючих норм і правил поведінки.

Література

- Бандура А. Теория социального научения. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
- Бандура А., Уолтере Р. Подростковая агрессия. – М.: Эксмо, 2000. – С. 91-142, 241-305.
- Беличева С.А. Отклоняющееся поведение личности // Социальная психология личности в вопросах и ответах / Под ред. В.А. Лабунской. – М.: Гардарики, 1999. – 395 с.
- Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 288 с.
- Зимбардо Ф., Ляйппе М. Соціальний вплив. – Спб., 2000. – С. 44-56, 60-100.
- Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
- Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 168 с.
- Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – С.77–105.
- Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Питер, 2000. – С. 50-91, 219-251, 390-408.
- Смелзер Н. Социология. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
- Фрэнкин Р. Мотивация поведения. – СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
- Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М.. 1986. – С. 338.
- Чалдини Р. Психологія впливу. Спб., 2000. С. 34-64, 67-109, 112-153.

Глава 3. Соціальна установка: поняття, функції, структура, динаміка

3.1. Поняття атитюда. Історія його вивчення

Розглянемо специфічні регулятори соціальної поведінки, які діють на рівні особистості – соціальні установки, або атитюди. **Атитюд** – це схильність особистості певним чином сприймати та оцінювати соціально значимі об'єкти, а також готовність особистості до певних дій, що орієнтовані на ці об'єкти.

Існує ряд підходів до розуміння природи соціальної установки і функцій, які вона виконує. Так, в **психоаналітичній концепції** соціальна установка виступає в ролі регулятора реакцій, що зменшують внутрішньоособистісну напруженість і вирішують конфлікти між мотивами.

Проблема атитюда в рамках **когнітивних теорій** в цілому вирішується на основі моделі «мислячої людини» – в центр уваги ставиться її когнітивна структура. З цієї точки зору соціальна установка являє собою когнітивне утворення, яке сформоване людиною в процесі її соціального досвіду і опосередковує надходження інформації до індивіда та її переробку. При цьому найбільш важливою відмінністю атитюда від інших когніцій – думок, уявлень, переконань – вважається його здатність направляти і регулювати поведінку індивіда.

Біхевіористи розглядають соціальну установку як поведінкову реакцію – проміжну змінну між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією.

Вперше поняття «атитюд» було введено в 1918 році соціологами **У. Томасом і Ф. Знанецким** при вивченні проблем адаптації польських селян, які емігрували в Америку. У своїй роботі «Польський селянин в Європі і в Америці» вони визначили **атитюд** як «стан свідомості індивіда щодо певної соціальної цінності» та переживання людиною сенсу цієї цінності.

Згідно **Джоржу Миду**, кожна людина формує свої установки шляхом прийняття установок інших людей: якщо джерело комунікації нам подобається, ми схильні прийняти його інформацію; відповідно, якщо комунікатор нам неприємний, ми будемо схильні до неприйняття змісту інформації.

У соціальній установці було виділено **три компоненти: когнітивний** (знання про об'єкт установки), **афективний** (емоційна оцінка об'єкта), **конативний** (поведінковий) компонент (цілеспрямовані дії по відношенню до об'єкта).

Особливий інтерес при дослідженні установок викликає проблема зміни установки, проблема зв'язку її різних компонентів між собою. Передбачалося, що зміна когнітивного компонента установки (думки, пере-

конання) змінює емоційне ставлення суб'єкта, тобто збільшує або зменшує почуття симпатії чи антипатії до об'єкта установки.

У вітчизняній психології найбільш детально і докладно розроблявся феномен установки (set) в школі **Д.Н. Узнадзе**. У 1941 р. у своїй роботі «Основні положення теорії установки» Д.М. Узнадзе дає визначення первинної установки [Узнадзе Д.Н., 2001]. Виникнення первинної установки зазвичай пов'язане з задоволенням найпростіших фізіологічних потреб людини в ситуаціях добре знайомих і нескладних. До того ж дія установки відбувається на несвідомому рівні, що відрізняє її від соціальної установки, що є станом свідомості людини. На відміну від аттитюда, установка (set) не зачіпає питань, пов'язаних з аналізом соціальних ситуацій і соціальних об'єктів, а найголовніше – не розкриває механізму детермінації поведінки людини з боку суспільства. Таким чином, можна сказати, що установка (set) забезпечує функціонування організму на індивідуальному рівні, тоді як аттитюд виконує свої функції на соціальному рівні (на рівні соціальної спільності, соціальної групи).

Іншим схожим з поняттям «аттитюд» у вітчизняній психології є поняття «спрямованість особистості», що використовується Л.И. Божович (1969) при вивченні формування особистості в дитячому віці. В основі спрямованості особистості лежить стійка система мотивів, яка виникає в процесі життя. Спрямованість складається як внутрішня позиція особистості стосовно до соціального світу. Вона і визначає поведінку і діяльність людини в конкретних соціальних ситуаціях і відносно до оточуючих її людей.

У вітчизняній психології та соціології активно розробляється і таке поняття, як **ціннісні орієнтації**, які тлумачаться як *система соціальних фіксованих установок особистості*. Ціннісні орієнтації проявляються особистістю в ставленні до навколишнього світу, в значущих ситуаціях її соціальної активності. Вони сприймаються як загальна спрямованість свідомості і поведінки особистості.

Таким чином, у вітчизняній традиції здійснюється розробка різних понять, схожих з аттитюдом за функціями та значенням для життєдіяльності людини в соціумі. При цьому увага звернена на механізми реалізації не тільки окремих поведінкових актів, а й на здійснення цілісної поведінки і діяльності суб'єктом.

3.2. Структура і функції аттитюда

У своєму підході до структури аттитюда, розробленому в 1942 р, **М. Сміт** представляв соціальну установку як усвідомлення (когнітивний компонент), оцінку (афективний компонент) і поведінку (конативний, поведінковий компонент) відносно соціального об'єкта.

В даний час структура соціальної установки визначається більш широко. **Атитюд** виступає як «ціннісна диспозиція, стійка схильність до певної оцінки, яка заснована на когніціях, афективних реакціях, сформованих поведінкових намірах (інтенції) і попередньої поведінці а також здатна, в свою чергу, впливати на пізнавальні процеси, на афективні реакції, на складання інтенцій і на майбутню поведінку» (Zanna MP, Rempel JK, 1988).

Приклад системи, з якої складається установка, наведено на рис. 1.

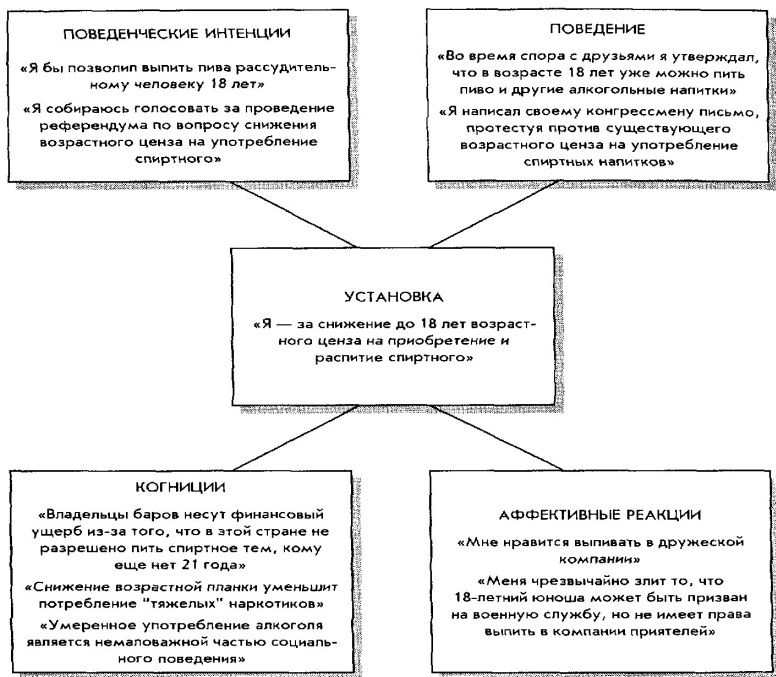


Рис. 1. Приклад системи, з якої складається установка (Джерело: Зімбардо Ф., Ляйпе М. «Соціальний вплив», 2000. с. 47).

Необхідно підкреслити, що всі елементи установчої системи взаємопов'язані і являють собою систему реакцій, специфічну для кожної конкретної особистості. Тому зміна одного компонента може викликати зміну якого-небудь іншого. Так, наприклад, зміна переконань щодо якогось соціального об'єкта може привести до зміни установки, а слідом за цим і до зміни поведінки щодо даного соціального об'єкта.

Крім того, елементи системи можуть виходити за рамки однієї установчої системи і «встановлювати» взаємозв'язок з елементами іншої. Наприклад, одна і та ж когніція може бути взаємопов'язана з різними уста-

новками. Якщо зміниться ця когніція, можна припустити, що зміняться і обидві установки (Зімбардо Ф., Ляйппе М., 2000).

Крім розгляду структури атитюда (або установчої системи) для розуміння суті соціальної установки необхідно зупинитися **на функціях**, які вона виконує.

У функціональній теорії Д. Каца (Katz D., 1960) робиться спроба інтегрувати уявлення про установку різних теоретичних орієнтацій: біхевіоризму, психоаналізу, гуманістичної психології та когнітивізму. Запропонувавши вивчати установку з точки зору потреб, які вона задовольняє, Кац виділяє **чотири функції установки**:

- інструментальну (пристосувальну, адаптивну);
- еґо-захисну;
- вираження цінностей;
- організації знання.

Інструментальна функція висловлює пристосувальні тенденції поведінки людини, допомагає збільшити винагороди та зменшити втрати. Атитюд направляє суб'єкта до тих об'єктів, які служать досягненню його цілей. Крім того, підтримка певних атитюдів допомагає людині заслужити схвалення і бути прийнятим іншими людьми, оскільки людей швидше привертає той, у кого атитюди схожі з їх власними.

Еґо-захисна функція – атитюд сприяє вирішенню внутрішніх конфліктів особистості, захищає людей від отримання неприємної інформації про самого себе і про значущі для нього соціальні об'єкти. Люди часто діють і думають таким чином, щоб захистити себе від неприємної інформації. Так, наприклад, щоб підвищити свою власну значущість або ж значущість своєї групи, людина часто вдається до формування негативного атитюда по відношенню до членів аутгрупи.

Функція вираження цінностей (функція цінності, самореалізації) – атитюди дають людині можливість висловити те, що важливо для неї й організувати свою поведінку відповідним чином. Здійснюючи певні дії відповідно до свого атитюда, людина реалізує себе у відношенні до соціальних об'єктів. Ця функція допомагає людині самовизначитися, зрозуміти, що вона із себе представляє.

Функція організації знань – заснована на прагненні людини до змістового упорядкування навколишнього світу. Атитюди допомагають людині осмислити дійсність, «пояснюють» події, які відбуваються, або дії інших людей. Атитюд дозволяє уникнути почуття невизначеності і неясності, задає певний напрям інтерпретації подій.

Отже, соціальні установки дають спрощені вказівки щодо способу поведінки по відношенню до конкретного об'єкта або ситуації, вони задають напрям думок і дій людей. Соціальні установки допомагають людині встановлювати і підтримувати свою ідентичність, адаптуватися до

умов навколишнього світу, виконують функцію его-захисту і вираження цінностей. Таким чином, атитюди активно задіяні як у процесі соціального пізнання, так і у процесі регуляції соціальної поведінки.

Як же утворюються установки в структурі особистості? Які фактори визначають їх формування? На ці питання в соціальній психології існують різні думки, що залежать, зокрема, від тих наукових підходів, в рамках яких розробляється проблема формування атитюдів.

3.3. Парадокс Лапьера

– соціально-психологічний феномен невідповідності або, принаймні, значної розбіжності реальних дій людини і проголошуваних ней установок, цінностей, намірів. Даний феномен був виявлений американським дослідником Річардом Лапьером на початку 30- х рр. XX ст. в ході нескладного, хоча і досить тривалого експерименту (процедура дослідження зайняла кілька місяців).

Важливо відзначити, що в ті роки в США існувало вкрай упереджене, навіть агресивне ставлення білої більшості до національних меншин. Це упередження ще більш ускладнювалося вкрай несприятливою економічною ситуацією – в країні панувала Велика депресія, а в таких випадках буденна свідомість легко звертається до пошуків «винних», якими найчастіше виявляються «не такі, як ми», в першу чергу – «інородці». Повсякденною практикою була жорстка расова дискримінація – чорношкірим і кольоровим відмовляли в праві навіть займати сусідні з білими місця в громадському транспорті.

У цій ситуації Лапьер зважився на досить ризикований експеримент. Серед його знайомих була молода подружня пара китайської національності (треба відзначити, що активна асиміляція китайців в Америці почалася ще в середині XIX ст., і знайомі Лапьера були вродженими американцями не в першому поколінні). Разом з ними на особистому автомобілі він відправився в багатомісячну подорож по дорогах Америки, щонаочі зупиняючись в придорожніх мотелях. Всього таких закладів Лапьер і його китайські друзі відвідали дві з половиною сотні. Не всюди їх зустрічали гостинно, однак не було жодного випадку, щоб перед ними зачинили двері.

Повернувшись з подорожі, Лапьер розіслав по всіх адресах, які відвідав, листи з проханням зарезервувати місця для подружньої пари китайської національності. Половина листів залишилися без відповіді. Однак 28 власників мотелів надіслали відповіді, причому 90% з них містили категоричну відмову! (Можна припустити, що більшість із тих, хто не спромігся відповісти, мали на увазі те ж саме.)

До того часу дослідники навіть не замислювалися, наскільки в поведінці людей узгоджуються «слово» і «справа». Негласно малося на увазі –

як людина говорить, так вона і робить. Лапьеру вдалося продемонструвати, що це далеко не завжди відбувається так. Багато наших словесних заяв продиктовані нормами і цінностями того соціального кола, до якого ми належимо. Тобто фактично багато слів ми вимовляємо під тиском соціального оточення – тому що вважаємо, що «такі, як ми» кажуть, думають і роблять саме так. Опинившись у реальній ситуації взаємодії з конкретними живими людьми, ми відчуваємо вплив іншого роду – тиск самої цієї ситуації і готові підкоритися швидше сформованим умовам, ніж абстрактним установкам.

Звідси випливають важливі практичні висновки. По-перше, будь-яким заявам, що стосуються прийнятих людиною норм і цінностей, слід довіряти з обережністю. Ніяка сама патетична декларація ще не дає стовідсоткової гарантії, що в реальних життєвих умовах людина поведе себе відповідно з нею. По-друге, якщо ми розраховуємо на чиюсь підтримку або послугу, але не впевнені, що людина налаштована нам її надати, просити про неї краще особисто – відповідно до феномену Лапьера, ймовірність отримати відмову листом або по телефону набагато вище.

3.4. Формування і зміна соціальних установок

Найбільш відомими підходами до вивчення атитюдів та проблеми їх формування є **біхевіориський підхід** (підхід через навчання), **когнітивний підхід**, **мотиваційний підхід**, а також **соціологічний (або структурний) підхід**, заснований на ідеях інтеракціонізму. В даний час розвивається також і **біологічний** (генетичний) підхід до формування атитюдів.

Біхевіориський підхід. В цілому, в небіхевіоризмі соціальна установка розглядається як гіпотетична конструкція або проміжна змінна між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією. Атитюд, фактично недоступний для зовнішнього спостереження, є одночасно реакцією на стимул, якій спостерігається, і стимулом для спостережуваної реакції, діючи подібно до сполучного механізму. Наприклад, установка дитини на вчителя може бути розглянута одночасно і як реакція на вчителя і як стимул для певної поведінки по відношенню до цього вчителя.

В рамках **теорії навчання** в якості основних механізмів утворення атитюдів можуть бути розглянуті: *стимулювання* (позитивне підкріплення), *спостереження*, *виникнення асоціацій* і *наслідування*. Найбільш простий спосіб формування атитюда відбувається насамперед за рахунок позитивного підкріплення, причому позитивне стимулювання в процесі навчання може бути виражене як в матеріальних, так і «духовних» додаткових стимулах.

Наприклад, студент, якій отримав відмінну оцінку і похвалу викладача за іспит з важкого предмету, сформує швидше за все позитивну установку на здану дисципліну.

У повсякденному житті батьки використовують при вихованні дитини позитивне підкріплення (похвалу, ласку, емоційну підтримку) для формування позитивного аттитюда на певний соціальний об'єкт або процес.

Наприклад, **Ірвінг Джейніс** з колегами виявив, що повідомлення стає більш переконалим для студентів Єльського університету, якщо вони читають його, одночасно ласуючи арахісом з пепсі-колою [Майерс Д., 1997].

Механізмом формування аттитюда може виступати спостереження за поведінкою інших людей, а також спостереження за її наслідками. Якщо поведінка супроводжується позитивними результатами і гідно оцінюється людиною, можливо, що це призведе до формування у неї позитивної установки на цю поведінку. Наприклад, якщо ми щоранку спостерігаємо за сусідом, який займається спортивним бігом і при цьому бачимо, що він прекрасно став виглядати, підтримує спортивну форму, знаходиться завжди в гарному настрої, швидше за все, у нас сформується позитивний аттитюд на спортивний біг.

Іншим важливим механізмом формування аттитюдів є **встановлення асоціативних зв'язків між вже існуючою і новою установками**, або між структурними компонентами різних аттитюдів. Асоціації «пов'язують» різні стимули, що з'являються одночасно. Найчастіше такий зв'язок відбувається між афективним (емоційним) компонентом одного аттитюда з нейтральним соціальним об'єктом аттитюда, який формується.

Наприклад, якщо дуже шанований ведучий телебачення (на якого існує позитивна установка) із задоволенням представляє нову, поки не відому нам людину, на «новачка» буде сформований позитивний аттитюд.

Факт перенесення позитивного ставлення на інший соціальний об'єкт за допомогою асоціативного зв'язку був продемонстрований в експерименті **І. Лоджа** [Lorge I., 1936]. Респондентам, які брали участь у його дослідженні, пропонувався ряд тверджень, авторство яких приписувалося різним політичним діячам. Наприклад, говорилося, що таке висловлювання, як: «Я впевнений, що невеликий бунт ніколи не зашкодить» належить знаменитому американському політичному діячові, автору проекту Декларації незалежності Томасу Джефферсону. Респондентів просили висловити ступінь згоди з кожним із запропонованих тверджень. Потім їх просили відповісти, наскільки вони поважають кожного з політичних діячів, чиї цитати їм пред'являлися. На другому етапі експерименту респондентам знову давалися для оцінки ті ж висловлювання, але при цьому їх авторство приписували зовсім іншим політикам. Наведене

висловлювання належало на цей раз не Т. Джефферсону, а В.І. Леніну. Було виявлено, що позитивну оцінку твердженням респонденти давали в залежності від того, хто виступав автором цитати. У той час, як вже згадувана і приписувана Джефферсону цитата отримала загальне схвалення, вона повністю відкидалася, якщо її авторство приписувалося Леніну. Крім того, різниця між двома оцінками однієї і тієї ж цитати співвідносилася з різницею в популярності цих двох політиків у респондентів, що брали участь в експерименті.

Інтерпретація цього явища, яку давали з позиції теорії навчання, ґрунтувалася на тому, що атитюд на повідомлення, що асоціюються з привабливими джерелами, які користуються великою довірою, буде більш позитивним, ніж у випадку коли повідомлення асоціюються з непривабливим джерелом [Hovland C.I., Janis I.J., Kelley H.H., 1953].

Навчання через наслідування також застосовують для пояснення формування соціальних установок. Наслідування, як відомо, є одним з основних механізмів соціалізації людини, хоча роль наслідування неоднозначна на різних етапах його життя. Люди наслідують іншим, особливо якщо ці інші є значущими людьми. Так, головним джерелом основних політичних і соціальних атитюдів в ранньому віці є сім'я.

Отже, процес формування соціальних установок, як він розуміється біхевіористами, фактично не передбачає активності з боку самого суб'єкта. Навчання, що відбувається під впливом різних зовнішніх стимулів, визначає новостворювані атитюди.

Мотиваційний підхід. Мотиваційний підхід розглядає процес формування атитюда як процес зважування людиною всіх «за» чи «проти» прийняття нового атитюда, а також визначення наслідків прийняття соціальної установки. Таким чином, основними для формування соціальних установок в цьому підході є ціна вибору і вигода від наслідків вибору.

Наприклад, студентка може вважати, що займатися в спортивній секції дуже здорово – це підтримує тонус, дає можливість весело проводити час, спілкуватися з друзями, зберігає фігуру і т. ін. Всі ці міркування приводять її до формування позитивного атитюда по відношенню до занять спортом. Однак вона думає, що це забирає багато сил і часу, крім того, це заважає її заняттям в коледжі, а їй хочеться вступити до університету. Ці міркування приведуть її до негативного атитюду. Залежно від важливості для студентки різних мотивів визначиться кінцевий атитюд до відвідування спортивної секції.

На відміну від навчання, підхід з точки зору мотивації розглядає людей як більш активних, розважливих і діючих суто раціонально при виборі рішення. При цьому не беруться в розрахунок інтереси інших, люди завжди «вибирають» атитюд, що дає максимальний виграш саме їм.

Когнітивний підхід. Цей підхід включає в себе кілька схожих між собою теорій – теорію структурного балансу **Ф. Хайдера** [Heider, 1958], теорію комунікативних актів **Т. Ньюкомба** [Newcomb, 1953], теорію конгруентності **Ч. Осгуда** і **П. Таннебаума** [Osgood, Tannenbaum, 1955], теорію когнітивного дисонансу **Л. Фестінгера** [Festinger, 1957]. Всі теорії когнітивної відповідності базуються на уявленнях, згідно з якими **люди прагнуть до внутрішньої узгодженості своєї когнітивної структури і, зокрема, своїх аттитюдів.**

Згідно когнітивної орієнтації, роль установки, як такої, яка опосередковує нову інформацію, виконує вся когнітивна структура, яка асимілює, моделює або блокує її. Тим не менш, виникає проблема розведення установки і елементів когнітивної структури (думки, переконання), позбавлених найважливішої властивості установки – її здатності регулювати поведінку, її динамічного аспекту.

Когнітивісти (зокрема, Л.Фестінгер) вважають, що одинична соціальна установка позбавлена динамічного потенціалу. Він виникає лише як результат неузгодженості когнітивних компонентів двох установок. Звідси виходить і ідея про формування соціальних установок в рамках теорій когнітивної відповідності. Людина, що має різні аттитюди, які не узгоджуються один з одним, прагне зробити їх більш узгодженими. При цьому можливі різні варіанти: суперечлива установка може бути повністю замінена новою, узгоджена з іншими когніціями або ж в «старій» установці може бути змінений когнітивний компонент.

Ще одним різновидом підходу з точки зору узгодженості є **підхід, який стверджує, що люди прагнуть до узгодженості їх когніцій з афектами.** Цей момент був зафіксований, зокрема, в експерименті **М. Розенберга** [Rosenberg, 1960]. На першому етапі експерименту він опитував білих учасників дослідження щодо їх аттитюдів до афроамериканців, до расової інтеграції та в цілому про взаємини білих і чорних американців. На другому етапі проводився гіпноз, за допомогою якого змінювався афективний компонент аттитюда. Наприклад, якщо учасник був перш налаштований проти інтеграційної політики, то йому торочилося позитивне ставлення до неї. Потім респондентів виводили з гіпнотичного трансу і розпитували про їх аттитюди до негрів, до інтеграції, до взаємодії. Виявилось, що зміна одного тільки афекту (емоційної компоненти) супроводжувалася різкими змінами в когніціях.

Наприклад, людина, яка спочатку була проти інтеграційної політики, приходила до переконання, що інтеграція є абсолютно необхідною, щоб знищити расову нерівність, що вона необхідна для встановлення расової гармонії, саме за це треба боротися і всіляко підтримувати таку політику. Ці зміни відбувалися у зв'язку з прагненням зменшити невідповідність афекту і когніцій.

Основним моментом експерименту М. Розенберга було те, що зміна афектів в ході гіпнозу відбувалася без надходжень нових когніцій і без зміни старих. Тобто, **зміна афекту призводить до зміни когніцій** (формування нових когніцій). Цей процес дуже важливий, оскільки багато атитюдів формується (наприклад, в дитинстві) спочатку через сильні афекти, не маючи при цьому будь-яких значущих когнітивних підстав. Лише пізніше люди починають «наповнювати» вже сформовані атитюди відповідними когніціями, підтверджувати певними фактами своє позитивне або негативне ставлення (установку) до соціальних об'єктів.

Структурний підхід до формування атитюдів.

Ще одним підходом до формування атитюдів є, так званий, «структурний» підхід, що представляє установку як **функцію структури між-особистісних відносин** [Девіс Дж., 1972].

Структурний підхід розроблявся спочатку в 20-ті роки в Чиказькій школі символічного інтераціоналізму, і, в основному, пов'язаний з ім'ям Дж. Міда. Ключова гіпотеза Дж. Міда полягає в тому, що **ми розвиваємо свої установки шляхом прийняття, «інтерналізації», установок «інших»**. Саме «інші», значимі для нас люди, є вирішальним фактором у формуванні наших установок. Це ті люди, які нам дуже подобаються, до яких ми відчуваємо довіру. Крім того великий вплив на наші установки мають ті, хто поруч з нами, люди, з якими ми стикаємося на кожному кроці. Тут особистий вплив на установки представляється обернено пропорційним соціальної дистанції.

Наприклад, у багатьох дослідженнях виборчих компаній показано, що люди схильні запозичувати політичні установки від друзів, а не від журналістів чи партійних ораторів. Ми швидше за все приймемо установки виступаючого по телебаченню партійного боса не безпосередньо, а через тих, хто ближче до нас, які взяли установки «боса» через інших посередників. Військові дослідження також свідчать про те, що установки солдатів в значній мірі знаходяться під впливом їх приятелів, а штабні заклики на них майже не діють.

Найбільший вплив на наші установки мають ті, хто стоїть до нас ближче всіх соціально, але трохи вище нас по престижу.

З точки зору структурного підходу групу або навіть ціле суспільство можна розглядати як складну мережу або структуру міжособистісних почуттів, в якій майже всі індивіди пов'язані з кількома «іншими» установками приятелів, неприязні, поваги, ненависті і т. ін. Хоча кожна людина володіє сильними установками лише по відношенню до невеликого числа «інших», ці «інші» пов'язані з третіми, а ті в свою чергу – з четвертими і т. ін.

Таким чином, все суспільство можна уявити як «паутину», мережу міжособистісних почуттів або установок. Кожна людина пов'язана без-

посередньо з небагатьма іншими, але побічно – з усім світом. Вся мережа умовно може бути розділена на малі групи, внутрішньо пов'язаних позитивними установками її членів і віддалених зовні від інших груп неприязню або байдужістю.

Прояв інгрупового фаворитизму і аутгрупової агресії (неприязні) призводять до того, що процес формування установок полягає в тому, що ми підганяємо наші симпатії й антипатії до установок наших друзів у рамках нашої групи, одночасно відмежовуючись від позицій, асоційованих з різними їх носіями поза нашої групи. Цей підхід може бути застосований також до пояснення девіантної поведінки, прийняття рішень у групі та інших проблем.

Таким чином, структурний підхід показує механізм формування аттитюдів як на індивідуальному, так і на соціальному рівні – найважливішими є існуюча симпатія між людьми, а також безпосередність контактів, «тіснота» взаємодії з іншими людьми.

Отже, соціальні установки дають спрощені вказівки щодо способу поведінки по відношенню до конкретного об'єкта або ситуації, вони задають напрямок думок і дій людей. Соціальні установки допомагають людині встановлювати і підтримувати свою ідентичність, адаптуватися до умов навколишнього світу, виконують функцію еґо-захисту і вираження цінностей. Таким чином, аттитюди активно задіяні як у процесі соціального пізнання, так і у процесі регуляції соціальної поведінки.

Питання для самоконтролю.

1. Яка історія вивчення аттитюда?
2. Опишіть структуру аттитюда.
3. Охарактеризуйте функції аттитюда.
4. Як відбувається формування і зміна соціальних установок?

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Згідно якої концепції соціальна установка виступає в ролі регулятора реакцій, що зменшують внутрішньоособистісну напруженість і розв'язують конфлікти між мотивами:

- а – поведінкової,
- б – когнітивної,
- в – гуманістичної,
- г – психоаналітичної.

2. Соціально-психологічний феномен невідповідності або значної розбіжності реальних дій людини і проголошуваних нею установок, цінностей і намірів, це:

- а – парадокс Лап'єра,
- б – закон Міда,
- в – ефект Зейгарник,

г – парадокс Аллі.

3. Підхід, що базується на уявленнях, згідно з якими люди прагнуть до внутрішньої узгодженості своїх аттитюдів (теорія структурного балансу Ф. Хайдера, комунікативних актів Т. Ньюкома, конгруентності Ч. Осгуда і П. Таннебаума і когнітивного дисонансу Л. Фестінгера), це:

а – структурний підхід,

б – мотиваційний підхід,

в – когнітивний підхід.

г – біхевіористський підхід.

Література

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы. – М., 1990. – С. 57-102.
2. Аронсон Е. Суспільна тварина. – М., 1998. – С. 160-162.
3. Дэвис Дж. Социальная установка. Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. – М.: Прогресс, 1972. – С.54-67.
4. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – СПб., 2000. – С. 44-56, 60-100.
5. Кричевский Р. Л., Дубовская Е. М. Психология малої групи. – М., 1991. – С. 83-105.
6. Майерс Д. Соціальна психологія. – СПб.: Питер, 1997. – С. 354-398.
7. Узнадзе Д. Н. Психология установки. – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
8. Чалдини Р. Психология впливу. – СПб.: Питер, 2000. – С. 34-64, 67-109, 112-153.
9. Festinger L. A theory of cognitive dissonance. Stanford. – CA: Stanford University Press, 1962. – 291 p.
10. Heider F. The psychology of interpersonal relations. – New York: Wiley, 1958. – 322 p.
11. Hovland C.I., Janis I.J., Kelley H.H. Communication and persuasion. – New Haven, 1953.
12. Osgood C.E., Tannenbaum P.H. The principle of congruity in the prediction of attitude change // Psychological Review. – 1955. – Vol. 62. – Pp. 42-55.
13. Rosenberg M.J. An analysis of affective-cognitive consistency // Attitude organization and change / Ed. by C.I.Hovland, M.J.Rosenberg. – New Haven, CT: Yale University Press, 1960. – Pp. 65-111.

Глава 4. Ідентифікаційні структури особистості

4.1. Розвиток самосвідомості і формування

Я-концепції: чинники та механізми

Розвиток самосвідомості людини відбувається протягом усього життя. **Самосвідомість** – це особлива форма свідомості людини, при якій вона одночасно є її суб'єктом і об'єктом. Розвиток самосвідомості йде від простого до складного, і перше, що здатна усвідомити в собі дитина до одного року, це **межі свого тіла**. Це дуже велике завоювання, оскільки тіло для нас є системою координат, щодо якої ми сприймаємо верх, низ, праву або ліву сторони і т. ін.

Наступний етап розвитку самосвідомості пов'язаний з **формуванням у дитини здатності до самостійних дій з предметами**. Завдяки цьому дитина починає сприймати себе як активного суб'єкта. До трьох років дитина починає користуватися займенником Я, що остаточно закріплює усвідомлення нею тотожності своєї особистості.

Після цього починається тривалий **період розвитку самооцінки**. У дошкільному віці самооцінки дітей засновані на чужих думках, переважно батьків і вихователів, які постійно дають їм оцінки. Тому так важливо дорослим хвалити дітей, допомагаючи їм формувати позитивну самооцінку. Уявлення про себе у дошкільників дуже ситуативні, нестійкі і емоційно забарвлені. Варто дитині в чому-небудь перевершити інших, і вона уже вважає, що вона найкраща. Перша ж невдача призводить до зниження самооцінки.

У шкільні роки у дитини складається логічне мислення, в цей час починає зростати роль друзів і їх думок, розширюється коло спілкування. Всі ці фактори приводять до того, що підліток починає зіставляти різні думки про себе і на їх основі **виробляти свою власну думку**, спираючись на свій інтелект, який розвивається. Оцінки стають все більш узагальненими, стабільними, поряд з афективними компонентами з'являються і раціональні.

Наступний етап формування самосвідомості пов'язаний з **розвитком моральної самооцінки**, яка будується на основі здатності підлітка до винесення моральних суджень про чужі і власні вчинки.

В результаті розвитку самосвідомості в людини складається **Я-концепція, що являє собою сукупність всіх її уявлень про різні сторони своєї особистості та організму**. Я-концепція складається з численних образів-Я, які служать більш приватними характеристиками. Існують різні критерії для їх класифікації.

З часової віднесеності можна виділити наступні образи: Я-справжнє, Я-минуле, Я-майбутнє, або ще більш дрібно, Я в 15 років, Я в 30 років і т.інш.

За змістом можна виділити образи: Я-фізичне, Я-розумове, Я-емоційне, Я-соціальне.

З джерела інформації можна виділити різні дзеркальні Я: Я очима мами, Я очима друга і т. ін. Всі ці образи служать регуляторами нашої поведінки та взаємодії з іншими людьми. Тому самосвідомість, поряд з відображенням інформації про самого себе, виконує ще й функцію саморегуляції. Чим більш адекватною є Я-концепція людини, тим легше керувати своєю поведінкою. Якщо ж людина помиляється щодо своїх якостей, то вона уподібнюється мандрівнику, який має невірну карту шляху.

Важливими механізмами формування «Я» є процеси соціального порівняння і інтродекції чужих оцінок і думок. З цієї точки зору цікаво не те, як погана відмітка впливає на рівень самооцінки дитини, а те, як сама думка про те, що «буде говорити княгиня Марія Олексіївна», визначає характер самосприйняття. На практиці кожна людина має стільки ж соціальних Я, скільки є різних груп людей, думкою яких вона дорожить.

Соціально-психологічні підходи до Я-концепції розглядають проблему мотивуючого впливу Я-концепції на поведінку людей. Так, наприклад, сучасні дослідники говорять про наявність у людини двох основних типів мотивів, пов'язаних з «Я»:

1) мотиву самопосилення, що направляє процес реальної взаємодії з мікросоціальним оточенням з метою отримання зворотного зв'язку і підтримки вже наявного образу-Я;

2) мотиву самопізнання, якій направляє «внутрішню» активність суб'єкта і відображає бажання визначеності в знанні про себе, в тому числі і за рахунок відкриття у своєму «Я» нових сторін. Мотив самопосилення у взаємодії превалює над мотивом самопізнання.

Виділяють п'ять груп факторів, що впливають на уявлення людини про саму себе:

- ступінь узгодженості «зовнішньої», соціальної оцінки та самооцінки;
- суб'єктивна значимість Я-уявлень, які зачіпає «зовнішня» оцінка;
- ступінь довіри людини до суб'єкта оціночної по відношенню до нього інформації;
- суб'єктивно оцінювана модальність «зовнішньої» оцінки;
- частотність (повторюваність) тієї чи іншої модальності «зовнішньої» оцінки.

Подальші можливості розвитку «Я» можуть бути розглянуті при цьому в контексті ідей когнітивного дисонансу: невідповідність між наявним уявленням про себе та іншою когніцією чи дією «запускає» процес редукції дисонансу, опосередкований загальним рівнем самооцінки. Можливі стратегії цієї редукції розглядаються вже як провідні механізми форму-

вання «Я» для людей з тими чи іншими особливостями Я-концепції. Так, **К. Герген** виділяє три таких стратегії.

1) Знецінення негативного зворотного зв'язку. В умовах експерименту респонденти з низьким рівнем самооцінки і самоповаги у разі неузгодженості «зовнішніх» оцінок і уявлень про себе воліли дискредитувати джерело інформації.

2) Підкріплення значної частини Я-концепції. Якщо тим же респондентам відразу після отримання негативної «зовнішньої» оцінки надавали можливість вибору області, в якій вони бажали б отримати зворотній зв'язок, то вони воліли вибрати ту, в якій їх уявлення про себе носили позитивний характер, причому це було нехарактерно для респондентів з високою самооцінкою і самоповагою.

3) Ігнорування інформації та / або зміна Я-концепції. У разі неузгодженості «зовнішньої» оцінки і системи уявлень про себе, респонденти з високим рівнем самооцінки і самоповаги або просто не переробляли нову інформацію про себе (володіючи значимо більшою кількістю самохарактеристик в порівнянні з респондентами з низькою самооцінкою, вони мали достатньо підстав для підтримки наявного образу «Я», живучі за відомим принципом «зате ми робимо ракети...»), або ж змінювали уявлення про себе, включаючи в нього нові елементи.

Отже, для соціально-психологічного аналізу Я-концепції центральним традиційно є акцент на процесі соціальної взаємодії. Найбільш важливим джерелом інформації для побудови Я-концепції є взаємодії, які включають конфлікт або незгоду.

4.2. Структурні компоненти Я-концепції

Розглянемо 3 основних компонента Я-концепції: когнітивний, афективний та поведінковий.

4.2.1. Когнітивний компонент

З точки зору **когнітивного підходу**, аналіз структурних компонентів «Я» проводиться в різних напрямках. Вони могли відображати:

- 1) різні рівні об'єктивування тих чи інших Я-уявлень (реальне, ідеальне, належне, бажане «Я» і т. ін.);
- 2) його можливі зміни (стійке і гнучке «Я», тощо);
- 3) різні фокуси суб'єктивної уваги (фізичне і соціальне «Я», усвідомлене і неусвідомлене, справжнє і хибне).

Найбільш комплексне і максимально «зручне», з соціально-психологічної точки зору, бачення проблеми **структурних складових «Я»** представлено в концепції **Р. Бернса** (1986). Він пропонує розглядати Я-концепцію як сукупність установок, спрямованих на самого себе. Від-

повідно трикомпонентної структури соціальної установки, в Я-концепції також виділяються **три складові**:

- 1) **образ «Я»** – уявлення індивіда про самого себе;
- 2) **самооцінка** – афективна оцінка цього уявлення, що має різний ступень інтенсивності в залежності від рівня прийняття тих чи інших самохарактеристик;
- 3) **поведінкова реакція** – ті дії, які викликаються образом «Я» і самооцінкою.

Кожен з цих трьох настановних компонентів може бути представлений, з точки зору Р. Бернса, принаймні в трьох модальностях:

реальне «Я», що відображає ті установки, які пов'язані з актуальними здібностями, ролями, статусами («Я насправді»);

соціальне «Я», що відображає ті установки, які пов'язані з думкою людини про те, як її бачать інші («Я-очима-Інших»);

ідеальне «Я», що відображає установки, які пов'язані з уявленнями людини про бажане «Я» («Я-яким би-я-хотів-бути»).

Іншими словами, Я-концепція використовується Р. Бернсом як збірний термін для позначення всієї сукупності уявлень людини про себе. [Бернс Р., 1986.]

4.2.2. Афективний аспект Я-концепції

Когнітивна складова Я-концепції не сприймається людиною нейтрально, а завжди пробуджує ті чи інші почуття та оцінки. Традиційно ця складова нашого «Я» позначалася концептом **«самооцінка»**, але останнім часом вона все частіше співіснує з таким поняттям як **«самоставлення»**.

Основи самовідношення закладаються в ранньому дитинстві й основним фактором при цьому виступає характер дитячо-батьківських відносин. У більш пізньому віці на самовідношення впливає досвід переживання травмуючих ситуацій (госпіталізація, смерть близької людини, розлучення, соціальна неуспішність та ін.). У дорослих самовідношення являє собою досить стійку особистісну диспозицію, яка часто корелює з іншими ознаками психологічної адаптації, причому нерідко основу самовідношення в цьому віці визначає характер соціальної самоідентифікації.

Діти з низьким самовідношенням, як правило, є вихідцями з сімей з авторитарним і нехтуючим стилем виховання.

4.2.3. Поведінковий аспект Я-концепції

В соціально-психологічних дослідженнях поведінкова складова Я-концепції, як правило, виражається поняттям самопрезентації. В цілому самопрезентація служить цілям перевірки і підтвердження когнітивної і афективної структури Я-концепції.

Всі люди відчувають необхідність справляти на інших певне враження (самопрезентуватися) або, за висловом, Д. Майерса «займаються управлінням враження» [Майерс Д., 1997]. У традиції американської соціальної психології самопрезентація є однією з форм соціальної поведінки і розглядається як прояв демонстративної поведінки в міжособистісному спілкуванні.

Необхідність самопрезентації часто обумовлена бажанням людей досягти матеріального або соціального успіху, уникнути конфлікту, домогтися позитивного ставлення до себе з боку оточуючих, що, в свою чергу, може позитивно позначитися на самовідношенні людини.

Дослідники **І. Джонс і Т. Піттман** [Jones I., Pittman T., 1982] розуміють під самоподачею (самопрезентацією) поведінкову реалізацію прагнення до влади в міжособистісних стосунках. Вони виділяють п'ять видів влади і пропонують відповідно п'ять стратегій її досягнення. Стратегії і техніки самопрезентації по Джонсу і Піттману, мету їх реалізації та види влади зведено в табл. 1.

Перша стратегія самопрезентації – **намагання сподобатися** (*ingratiating*). Це спроба представити себе привабливим в очах інших. На думку авторів, той, хто намагається сподобатися, повинен приховувати реальну мету своєї активності, або він досягне зворотного ефекту.

Таблиця 1. Стратегії самопрезентації по І. Джонсу і Т. Піттману

| Стратегія (спосіб дій) | Техніка | Мета |
|---|--|--|
| Намагання сподобатися (<i>ingratiating</i>) | Висловлювати згоду Лестити Надавати прихильність | Здаватися привабливим (<i>влада чарівності</i>) |
| Самопросування, самореклама (<i>self-promotion</i>) | Хвалитися Демонструвати знання та вміння | Здаватися компетентним (<i>влада експерта</i>) |
| Залякування (<i>intimidation</i>) | Висувати вимоги Загрожувати неприємностями | Здаватися небезпечним (<i>влада страху</i>) |
| Пояснення прикладом (<i>exemplification</i>) | Хвалитися Демонструвати свої достоїнства | Здаватися гідним наслідування (<i>влада наставника</i>) |
| Благання (<i>supplication</i>) | Благати Демонструвати слабкість і залежність | Здаватися слабким (<i>влада співчуття</i>) |

Самопросування (*self-promotion*) є стратегією самопрезентації, яка трохи схожа на попередню. Але якщо старання сподобатися – спроба виглядати привабливим, то людина, яка просуває себе, намагається вигля-

дати компетентною. Наприклад, претендент на вакантну позицію може обрати шлях демонстрації своєї привабливості, а може показувати свою компетентність.

Третя стратегія отримання влади, по І. Джонсу і Т. Пітману – це **заякування** (intimidation). Заякуючий повинен постаратися переконати об'єкт в тому, що він потенційно небезпечний, тобто може і буде причиною неприємностей, якщо об'єкт відмовиться робити те, що від нього вимагають. Це також небезпечна стратегія.

Четверта стратегія досягнення впливу – **пояснення прикладом** (exemplification). Той, хто обрав цю стратегію, повинен переконати об'єкт у тому, що він може служити прикладом, скажімо, чесності чи моральних достоїнств. Таким чином, той, хто є прикладом, займається, в якомусь сенсі, самопросуванням. Однак просуваючий себе демонструє компетентність, в той час як пояснюючий прикладом демонструє значущість своєї особистості. Ця стратегія також небезпечна. Той, хто слугує прикладом, ризикує, що об'єкту відкриється, що насправді він не є тим, за кого себе видає.

П'ята стратегія – **благання** (supplication), демонстрація слабкості і залежності. Благання працює, на думку авторів, тому, що в західній культурі поширена норма – піклуватися про людину, яка цього потребує. Але благання також не завжди гарантує успіх, крім того, слабкість не завжди приваблива.

Тактика, що має відношення до благання, спрямована на привернення уваги, називається самоутруднення (self-handicapping). Взагалі вважається, що людина намагається уникати перешкоди і труднощі. Але є обставини, коли вона може шукати їх. Наприклад, якщо їй належить бути оціненою при вирішенні якогось завдання і вона не впевнена, що в змозі виконати його добре. Самоутруднення має дві переваги:

- якщо людина провалиться, це забезпечить їй виправдання;
- якщо людина виграє, це збільшить її успіх.

Таким чином, самоутруднення підвищує цінність успіху і зменшує ціну поразки.

Самопрезентацію відносять до прагнення людини представляти бажаний образ не тільки для інших, але і для самого себе. Навмисно або ненавмисно люди вибачають, виправдовують або захищають себе, коли це необхідно, щоб підтримати свою самооцінку і підтвердити свій образ «Я». При цьому первісна самоподача зобов'язує людину дотримуватися тієї лінії поведінки, яку вона уже представила. Людина має бути послідовна у своїх діях, що в свою чергу змушує її дотримуватися певних переконань, думок і оцінок, тобто виробляти певні атитюди, відповідні поведінки.

4.3. Мінливість і стабільність Я-концепції

В цілому, складність і диференційованість Я-концепції пов'язана з рівнем розвитку пізнавальних здібностей і характером соціального досвіду людини на кожному етапі розвитку.

Наприклад, у відомому дослідженні **Д. Харта і У. Дамона** було продемонстровано, що від молодшого шкільного до старшого шкільного віку діти міняли свій спосіб самооцінювання: від звернення до фізичних якостей («Я маленький») до якостей активності («Я добре плаваю»), потім до соціальних якостей («Я подобаюся оточуючим») і, нарешті, до психологічних якостей («Я володію таким-то характером»).

Проблема мінливості/стабільності Я-концепції представляється як проблема збереження цілісності особистості при множинності її соціальних ролей. В той же час, зміна соціальних ролей, які вимагають від людини певної поведінки, може призводити до значних змін її особистості та уявлення про себе.

Яскравим прикладом того, як формуються нові установки під впливом ролі, може бути знаменитий експеримент **Ф. Зімбардо**, проведений ним на факультеті психології Стенфордського університету [Зімбардо Ф., 2000]. У його експерименті студентам-добровольцям запропонували «відсидіти» в імпровізованій в'язниці, зігравши роль ув'язнених, інші ж студенти були змушені грати роль їх охоронців. На другий день проведення експерименту «тюремники» були настільки захоплені своєю роллю, що стали принижувати «ув'язнених», деякі з них демонстрували жорстоке ставлення до «злочинців». Причому груба і образлива поведінка охоронців стала проявлятися і в їх установках, вони були переконані, що чинять правильно по відношенню до тих, хто сидів за ґратами. В результаті **Ф. Зімбардо** був змушений припинити експеримент, побоюючись його наслідків.

Таким чином, за допомогою виконання чужої ролі можна змінити своє ставлення до протилежної точки зору, оскільки в процесі її програвання людині часто доводиться публічно відстоювати точку зору, з якою спочатку вона була не згодна. Можливість рольової поведінки використовується у рольовій грі – одному з базових методів соціально-психологічного тренінгу. Рольова гра, що вимагає від людини активного конструювання своєї ролі та імпровізації, здатна більш ефективно змінювати установки, ніж пасивне сприйняття повідомлень, які переконують.

Таким чином, когнітивна складова Я-Концепції не сприймається людиною нейтрально, а завжди будить ті або інші почуття й оцінки. Традиційно ця складова нашого «Я» позначалася концептом «самооцінка», але останнім часом вона усе частіше співіснує з таким поняттям як «самовідношення». Важливими механізмами формування «Я» є процеси соціального порівняння й інтросекції чужих оцінок і думок.

Питання для самоконтролю.

1. Які фактори визначають розвиток самосвідомості людини?
2. Назвіть провідні механізми формування «Я»?
3. Які фактори впливають на уявлення людини про саму себе?
4. Охарактеризуйте структурні компоненти Я-концепції.

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. Знецінення негативного зворотного зв'язку, підкріплення значної частини Я-концепції, ігнорування інформації та / або зміна Я-концепції – це механізми:

- а – формування Я-концепції,
- б – руйнування Я-концепції,
- в – зміни Я-концепції,
- г – вивчення Я-концепції.

2. Компонент Компонент Я-концепції, що відображає уявлення індивіда про самого себе, набір характеристик, якими, як йому здається, він володіє, це:

- а – афективний компонент,
- б – поведінковий компонент,
- в – когнітивний компонент,
- г – мотиваційний компонент.

3. «Самооцінка», «самовідношення» – це частина Я-концепції, що відноситься до:

- а – афективного компоненту,
- б – поведінкового компоненту,
- в – когнітивного компоненту,
- г – мотиваційного компоненту.

4. Самопрезентація – це частина Я-концепції, що відноситься до:

- а – афективного компоненту,
- б – поведінкового компоненту,
- в – когнітивного компоненту,
- г – мотиваційного компоненту.

Література

Белинская Е. П. Временные аспекты Я-концепции и идентичности//Мир психологии. – 1999. - № 3. – С. 140–147.

Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая социализация подростка. – М.–Воронеж, 2000. – С. 30–51.

Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1986. – С. 30–66, 225–245.

Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. – Спб., 2000. – С. 44-56, 60-100.

Кле М. Психология подростка: психосексуальное развитие. – М., 1991. – С. 133–158.

Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. – М., 1984. – С. 158–170, 232–268.

Майерс Д. Социальная психология. – СПб., 1997. – С. 64–98.

Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб., 2000. – С. 219–240.

Столин В. В. Самосознание личности. – М.: Издательство Московского Университета, 1983. – 284 с.

Jones E.E., Pittman T.S. Toward a general theory of strategic self-presentation // Psychological perspectives of the self. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1982. – Pp. 231-263.

Глава 5. Соціальна ідентичність особистості

5.1. Проблема ідентичності в психології

Проблема ідентичності – одна з ключових як для психологічного, так і для філософського знання. Актуальність вивчення даного феномена на початку двадцять першого сторіччя продиктована вимогами самої реальності, яка змінюється. Відомо, що людство стоїть на порозі нової соціальної реальності, для найменування якої дослідники використовують різні терміни – «постіндустріальне суспільство» (Д. Белл), «суперіндустріальне суспільство» (Е. Тоффлер), «інформаційне суспільство» (М. Кастельс).

Становлення нового типу суспільства, яке почалося з сімдесятих років минулого століття, пов'язане з настільки швидкими змінами в соціальній, політичній, технологічній реальностях, що швидкість цих змін викликає, за словами Е. Тоффлера, «шок майбутнього» – особливий психологічний стан, коли людина опиняється в своєрідній фрустрації, втрачає адаптивні здібності до мінливої реальності. Природно, що «під удар», в першу чергу, потрапляє людська ідентичність – розуміння людиною свого «Я», свого нового місця в соціальній дійсності, відносин з оточенням.

Наше століття – це період стрімких трансформацій, що відбуваються в сучасному суспільстві. Людині стає все складніше підтримувати внутрішню узгодженість і стійкість «Я». В даний час відбувається втрата усталених кордонів, цінностей соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе, своє місце в змінюваному соціумі, іншими словами, спостерігається **криза ідентичності особистості**. Все це вкупі підсилює проблему особистісного вибору, міру персональної відповідальності людини.

Одночасно відбуваються процеси виявлення людиною себе «тут і зараз», відкриття та освоєння нових горизонтів бачення самого себе, світу і себе в цьому динамічному інформаційному світі, а також дії в подібному світі.

5.2. Модель соціального розвитку та ідентичності особистості в Концепції Е. Еріксона

Одним з перших психологів, хто зацікавився проблемою особистісного самовизначення, був **Ерік Еріксон** [Эриксон Э., 1996]. Як це часто буває в психології, ця проблема була пов'язана з обставинами його власного життя. Йому протягом усього життя важко було визначати себе в соціально-демографічних характеристиках. Його рідний батько був датчанин, але він виховувався в родині вітчима, який був німецьким євреєм. Далі він став психоаналітиком, але, не маючи медичної освіти (він здобув художню освіту), завжди відчував себе ніяково серед професійних психоаналітиків. Нарешті, прихід до влади фашистів змусив його переїхати в США, де він насилу зважив до американських традицій і культури.

На думку Е. Еріксона, поняття ідентичності займає центральне місце в осмисленні процесу власного розвитку. Еріксон визначає **ідентичність** як *складне особистісне утворення, що має багаторівневу структуру*. Це пов'язано з трьома основними рівнями аналізу людської природи: індивідним, особистісним і соціальним.

Так, **на першому, індивідному, рівні** аналізу **ідентичність** визначається ним як *результат усвідомлення людиною власної часової протяжності*. Це є уявлення про себе як про деяку відносно незмінну даність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, що має минуле і спрямованість в майбутнє.

З другої, особистісної точки зору, ідентичність визначається як *відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що обумовлює деяку тотожність самої собі*. Е. Еріксон визначає цю структуру ідентичності як результат прихованої роботи Его-синтезу, як форму інтеграції Я, яка завжди є щось більше, ніж проста сума дитячих ідентифікацій. Даний елемент ідентичності є «усвідомлений особистістю досвід власної здатності інтегрувати всі ідентифікації з потягами libido, з розумовими здібностями, придбаними в діяльності, і з сприятливими можливостями, запропонованими соціальними ролями».

Нарешті, **ідентичність** визначається Е. Еріксоном як *той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними та груповими ідеалами і стандартами, і тим самим допомагає процесу Я-категоризації: це ті наші характеристики, завдяки яким ми ділимо світ на схожих і несхожих на себе* [Еріксон Е., 1996]. Останній структурі Еріксон дав назву соціальної ідентичності.

Е. Еріксон розумів ідентичність в цілому як **процес організації життєвого досвіду в індивідуальне Я**, що передбачало його динаміку протягом усього життя людини. Основною функцією даної особистісної структури є адаптація в самому широкому сенсі цього слова.

Почуття ідентичності переживається як *благополуччя і впевненість у визнанні з боку оточуючих людей*.

Особливе значення в становленні особистісної та соціальної ідентичності відіграє підлітковий вік, який є містком між дитиною, яка була, і дорослим, яким вона стане. Легкість набуття ідентичності в дуже великій мірі залежить від суспільства, в якому живе підліток. Як не парадоксально, але **чим більше свободи надає суспільство підлітку, тим складніше йому знайти себе**. У культурі з жорсткими соціальними нормами (наприклад, в країнах ісламу) проблеми ідентичності мінімізовані, оскільки вибір майбутнього способу життя у підлітка включає мало варіантів. Навпаки, американське суспільство надає підліткам широке розмаїття потенційних професійних, ідеологічних і соціальних можливостей і ви-

магає від них набуття ідентичності за принципом «зроби себе сам», а не за принципом «роби, як я».

Центральний конфлікт підліткового-юнацького етапу у формуванні ідентичності становить, на думку Еріксона, конфлікт між становленням індивідуальності і дифузією («розмиванням») ідентичності [Еріксон Е., 1996]. Завдання рефлексії себе і свого місця в соціальному світі – це спроби перших відповідей на питання «Хто я? Навіщо я живу? Який я? До чого здатний, а до чого – ні?». Вони можуть бути вирішені у бік позитивного полюса – привести до структурно-динамічно оформленої Я-концепції, але можуть вирішуватися і в бік негативного полюса, приводячи до невпевненості в розумінні власного «Я», до нездатності сформулювати свої цілі, цінності та ідеали, до труднощів соціального (гендерного, етнічного, професійного та ін.) самовизначення – тобто до дифузної ідентичності.

Е. Еріксон відзначає і більш приватні **прояви труднощів підліткового етапу соціалізації, пов'язані з дифузією ідентичності**. Це, поперше, **дифузія часу**, що має подвійний прояв: як відчуття цейтноту («не встигаю жити») і як відчуття втрати чіткої вікової локалізації (одночасне відчування себе «і дитиною, і старим»).

По-друге, **застій в роботі**. Дифузна ідентичність підліткового віку може супроводжуватися порушенням працездатності (нездатність зосередитися, апатія), або надмірною поглиненістю соціально – марною діяльністю на шкоду навчанню.

По-третє, Еріксон виділяє **негативну ідентичність**, яка, в цілому, відображає віковий негативізм підлітка до всіх пропонованих йому суспільством систем ролей, зразків поведінки, цінностей і т.п. Негативна ідентичність є орієнтація при побудові Я-концепції на ті моделі і зразки, які класифікуються дорослими як небажані або небезпечні.

Слід підкреслити, що для Е. Еріксона криза ідентичності в підлітковому віці, яка потенційно супроводжується всіма перерахованими вище труднощами у розвитку, є нормативною, її не можна вважати відхиленням або психопатологією. Справді, в більшості віково-психологічних концепцій при всьому їх різноманітті **період отроцтва визначається, в першу чергу, через новоутворення індивідуальної самосвідомості, де найважливішими є самоідентифікаційні структури**. Чому? Насамперед, саме на цьому віковому рубежі відбувається певна консолідація самохарактеристик і засвоєних зразків соціальної поведінки. Розширення соціоролевого репертуару, запозичення моделей соціальної поведінки, властивих більш старшому віку, досягнення рівноваги між залежністю і незалежністю, розвиток персональної системи ціннісних орієнтацій і багато інших соціально-психологічних «придбань» підлітка вперше стають

для нього предметом рефлексії, результатом якої, за висловом Е. Еріксона, є «набуття ідентичності» [Еріксон Э., 1996].

Інший дослідник ідентичності, **Дж. Марсія**, на підставі емпіричних досліджень описав чотири варіанти здобуття ідентичності у підлітків:

1) **дифузна ідентичність**, яка характеризується відсутністю у підлітка будь-яких професійних та ідеологічних моделей свого майбутнього і малою стурбованістю проблемою вибору;

2) **передрішена ідентичність**, при якій підліток робить вибір не в результаті внутрішнього конфлікту, а під впливом оточуючих;

3) **мораторій**, при якому підліток переживає кризу, але не може зробити важливий для нього вибір, відкладаючи його на майбутнє;

4) **реалізована ідентичність** – найоптимальніший варіант, при якому підліток робить свій вибір усвідомлено і цілком самостійно на основі проходження через стадію переживання кризи ідентичності [Marcia Y., 1980].

Таким чином, класифікація Марсія заснована на двох критеріях: 1) наявність / відсутність дослідження альтернатив і 2) наявність / відсутність вибору в результаті цього дослідження. Ряд подальших досліджень ідентичності з використанням схеми Дж. Марсія додали в неї третій параметр: відкритість / закритість альтернативам, «помноживши» тим самим можливі види ідентичності.

5.3. Теорії ідентичності та ідентифікації в когнітивно-орієнтованій психології. Концепція соціальної ідентичності А. Тешфела, теорія самокатегоризації Дж. Тернера

Теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела.

Соціальний психолог Г. Теджфел розробив «теорію соціальної ідентичності». Він визначав **соціальну ідентичність** як *ту частину «Я-концепції» індивіда, тобто ідентичності індивіда, яка виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству*. Інакше кажучи, це «знання індивіда про те, що він належить до певної групи, і емоційна значущість для нього групового членства» [Tajfel, H., Turner, J. C., 1986].

При цьому, **формування соціальної ідентичності**, на його думку, **відбувається шляхом трьох кроків**: – перший крок: **соціальна категоризація** – упорядкування соціального оточення в термінах угруповання особистостей способом, що має сенс для індивіда. Тобто індивід самовизначається як член певної соціальної категорії (наприклад, визначає себе як чоловіка або жінку, як людину певної національності, віросповідання і т. п.);

– другий крок: **соціальна ідентифікація** – процес, за допомогою якого індивід поміщає себе в ту чи іншу категорію, тобто засвоює норми і стереотипи поведінки, що властиві групам членства;

– третій крок: **соціальна ідентичність** – отримання деякого результату – повного соціального ототожнення індивіда, тобто приписування собі засвоєних норм і стереотипів своїх соціальних груп таким чином, що вони стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки індивіда [Tajfel, H., Turner, J. C., 1986].

Виходячи з вищенаведеної схеми і надаючи особливого значення процесам ідентифікації і порівняння, Г. Теджфел приходять до наступних висновків:

а) індивіду властиве прагнення до позитивної Я-концепції (до позитивної ідентичності);

б) досягається це через категоризацію соціального світу та ідентифікацію себе з певними категоріями, за рахунок яких індивід отримує свою соціальну ідентичність як складову Я-концепції;

в) групи, до яких індивід себе приписав, в свою чергу повинні забезпечувати позитивний внесок в Я-концепцію, і це буде викликати процес диференціювання категорії членства від інших категорій;

г) диференціювання відбувається за допомогою процесу порівняння власної групи з іншими по кращим для інгрупи вимірам;

д) попередні процеси призводять до того, що групи будуть завжди шукати позитивні відмінності і прагнути збільшити їх, проявляючи фаворитизм по відношенню до групи членства» [Tajfel, H., Turner, J. C., 1986].

Таким чином, дана теорія не тільки сприяла розкриттю механізму соціальної ідентифікації, а й заклала основи сучасної теорії стереотипізації, що пояснює причини виникнення дискримінаційних стереотипів (гендерних, етнічних, расових та ін.). Автори вважають, що теорія дозволяє пояснити базисні процеси в груповій конкуренції, а також форми і стратегії міжгрупової поведінки та соціальні конфлікти в стратифікованому суспільстві [Tajfel H., Turner J. C., 1986].

Однак, на думку ряду дослідників, теорія Г. Теджфела хоча і має низку безумовних переваг, тим не менш, не здатна відповісти на такі питання: «Чому індивід воліє отримувати позитивну самооцінку груповим чином, коли це можливо і на міжіндивідуальному рівні? Чи існують (і коли починають працювати) суто групові драйви (спонукання), які на рівні індивіда втрачають сенс?

Принцип диференціації на міжгруповому рівні передбачає наявність конкретних аутгруп, які будуть підтримувати таку диференціацію. Але цілком звичайні випадки, коли реальної групи не існує, а люди, об'єднані у свідомості членів групи, не відчувають своєї групової приналежності.

На чому тоді буде ґрунтуватися формування інгрупи і чим буде підтримуватися ідентифікація з нею? [Лабунская В.А., 1999].

Таким чином, «незважаючи на свою безперечну привабливість і відкриття принципово нових аспектів взаємовідносин між групами, категоризаційної теорії не вистачило кроку для подолання індивідуальної парадигми» [Лабунская В.А., 1999]. І такий крок був зроблений послідовником Г. Теджфела Дж. Тернером, що розробив «теорію самокатегоризації».

Теорія самокатегоризації Дж. Тернера

Відповідно до даної теорії, «Я-концепти є наслідком категоризації, тобто когнітивними уявленнями про себе як про подібного іншим індивідам всередині певного класу і відмінного від представників іншого класу. Ці самокатегорії взаємозалежні і являють собою ієрархічну систему класифікації, що відбиває різні **рівні абстракції Я-концепції**. Таких рівнів, принаймні, три:

- 1) найвищий (superordinate) – відображає буття людини в цілому;
- 2) середній – відповідає міжгруповим відносинам (в термінах, які використовує Дж. Тернер, він формує соціальну ідентичність – social identity);
- 3) підпорядкований (субордінантний) – заснований на диференціації серед інгрупових членів (він формує персональну ідентичність (personal identity)).

Кожен вищий рівень повністю включає в себе попередній. Порівняння і категоризація стимулів можливі тільки після того, як знайдено їх подібність один одному (після їх порівняння) на більш високому рівні. А категоризація стимулів як ідентичних передбачає їх порівняння і диференціацію на більш низькому рівні. Тому процеси порівняння і категоризації не можуть існувати один без одного» [Turner J., 1994.].

При цьому соціальна категоризація – це система орієнтації, яка створює і визначає конкретне місце людини в суспільстві. Особистість категоризує себе в межах певного континууму ближче то до одного, то до іншого полюсу, тобто то до особистісного, персонального, то до соціального. Це залежить від того, в який конкретно групі виникає ситуація ідентифікації.

Для аналізу закономірностей «переходів» з одного полюса соціальної поведінки на інший Дж. Тернером використовувалися терміни «соціальна» і «особистісна», «персональна» ідентичності [Turner J., 1994.]. «Сприйняття себе як члена інгрупи (відмінного від членів аутгрупи) знижує сприйняття себе як унікального індивіда (відмінного від членів групи), тобто відбувається деперсоналізація сприйняття. Вона безпосередньо супроводжує процес формування групи. Деперсоналізація призводить до того, що люди починають сприймати себе та інших як взаємо-

замінні, ідентичні елементи однієї категорії. Це є попередньою умовою виникнення таких феноменів, як згуртованість, етноцентризм, емпатія, взаємовплив і т. ін.

Але деперсоналізація не втрачає індивідуальності і не спрощується (швидше це перехід до нового, більш адекватного для даної ситуації рівня взаємодії), і може розглядатися як надбавка, а не втрата ідентичності [Лабунская В.А., 1999].

Іншими словами, Г. Теджфел і Дж. Тернер протиставляли соціальну та персональну ідентичності, стверджуючи, що, в залежності від обставин, у індивіда проявляється то одна, то інша ідентичність. На відміну від них, Е. Еріксон вважав, що ці два елементи ідентичності тісно взаємопов'язані та є двома гранями одного процесу – психосоціального розвитку дитини. Так, він зазначав, що на кожній стадії розвитку у дитини має бути почуття, що її персональна ідентичність, яка відображає індивідуальний шлях в узагальненні життєвого досвіду, має і соціальне значення для даної культури, є досить ефективним варіантом і групової (соціальної) ідентичності [Лабунская В.А., 1999].

5.4. Э. Фромм про «кризу ідентичності» в індустріальному суспільстві

У своїй книзі «Втеча від свободи» (1941) Е. Фромм досліджував складну ситуацію, в якій опиняється людина західної культури, де прагнення до індивідуальності веде до самотності, відчуття своєї нікчемності і безсилля. Він провів аналіз періоду становлення особистості ери капіталізму – періоду формування нової філософії, нового погляду на людину і сенс її життя. У другій своїй книзі «Людина для самого себе» (1947), яка, по суті, є продовженням «Втечі від свободи», Фромм розглядає проблеми етики, норм і цінностей, які ведуть людину до самореалізації та здійснення її можливостей: «Наша поведінка багато в чому визначається ціннісними судженнями і на їх обґрунтованості ґрунтується наше психологічне здоров'я і благополуччя. Згідно з останніми даними, неврози розглядаються як симптом моральної неспроможності (хоча «приспосовання» жодним чином не може розглядатися як симптом морального благополуччя)» [Фромм Э., 2011].

Для Фромма неврози – це симптоми морального ураження людини в її життєдіяльності, в тому числі в боротьбі за свободу. Невроз можна зрозуміти як невдалу спробу вирішення конфлікту між непереборною внутрішньою залежністю і прагненням до свободи, конфлікту, який має моральну підоснову. У багатьох випадках невротичні симптоми суть конкретне вираження морального конфлікту. Це означає, що успішність терапевтичних зусиль в першу чергу залежить від розуміння і вирішення моральної проблеми людини.

Основна моральна проблема сучасності, як вона представлялася Фромму, це байдужість людини до самої себе. Завдання гуманістичного психоаналізу полягає в розкритті людиною правди про саму себе, у виявленні тих психологічних орієнтацій у світі, завдяки яким формується її соціальний характер (проміжна ланка між соціально-економічною структурою і пануючими в суспільстві ідеями, ідеалами), в осмисленні моральних проблем, що сприяють розумінню того, що людина є єдиною істотою, яка наділена совістю. І що любов є творча діяльність, а не сліпа пристрасть, ведуча до божевільних вчинків.

Обговорюючи моральні проблеми, Фромм проводить відмінність між авторитарною совістю (голосом зовнішнього авторитету батьків, держави, що є аналогом фрейдівського Над-Я) і гуманістичною совістю (не голосом авторитету, який інтеріоризовано, а власним голосом людини, незалежним від зовнішніх санкцій і заохочень, голосом, що виражає її особистий інтерес і цілісність, що вимагає стати тим, ким вона потенційно є). Еріх Фромм показує необхідність у зміні способу життя, заснованому на готовності людини відмовитися від різних форм володіння заради того, щоб, в першу чергу, бути самою собою.

У контексті обговорюваних Фроммом проблем, гуманістичний психоаналіз являє собою таку терапію, яка націлена не стільки на пристосування людини до існуючої культури і соціальної реальності, скільки на оптимальний розвиток її здібностей і задатків, реалізацію її індивідуальності. Психоаналітик виступає не в ролі наставника по пристосуванню, а в якості «цілителя душі».

Бути – означає давати вираз всім задаткам, талантам і даруванням, якими наділений кожен з нас. Це означає долати вузькі рамки свого власного «я», розвивати і оновлювати себе і при цьому проявляти інтерес і любов до інших, бажання не брати, а давати.

Фромм виділив **п'ять основних екзистенційних потреб людини**: *потреба у встановленні зв'язків, потреба в подоланні, потреба в корінні, потреба в ідентичності, потреба в системі поглядів і відданості*. Люди також мають потребу і в об'єкті відданості, у посвяченні себе комусь або комусь (вищої мети або Богу), у чому полягав би для них сенс життя. Таке посвячення дає можливість подолання ізольованого існування і наділяє життя сенсом.

5.5. Соціальний тип особистості

– узагальнене відображення, сукупність повторюваних соціальних якостей, властивих багатьом індивідам, що входять в якусь соціальну спільність. У соціології виділяють **модальний, базисний і ідеальний типи особистості**. Модальним називають усереднений тип особистості, який реально переважає в даному суспільстві. Під базисним розуміється

тип особистості, який найкращим чином відповідає потребам розвитку суспільства. Ідеальний тип особистості не прив'язаний до конкретних умов і розглядається як еталон особистості майбутнього.

5.5.1. Концепція соціального характеру Е. Фромма

У розробку соціальної типології особистості великий внесок зробив Е. Фромм, який створив концепцію соціального характеру [Fromm E., 1932]. За визначенням Е. Фромма, соціальний характер – це ядро структури характеру, яке властиве більшості членів певної культури. Значення соціального характеру Е. Фромм бачив у тому, що він дозволяє найефективніше адаптуватися до вимог суспільства і знайти почуття безпеки і захищеності.

Розглядаючи людські потреби в економіко-політичному контексті, Фромм стверджував, що вираз і задоволення цих потреб залежить від типу соціальних умов, в яких живе індивідуум. По суті, можливості задоволення екзистенціальних потреб, які надає людям певне суспільство, формують у них структуру особистості – те, що Фромм називав «основними орієнтаціями характеру».

Фромм виділяв п'ять соціальних типів характеру, що превалюють в сучасних суспільствах. Ці соціальні типи, або форми встановлення відносин з іншими, *являють собою взаємодію екзистенціальних потреб і соціального контексту, в якому живуть люди*. Фромм розділив їх на два великі класи: **непродуктивні** (нездорові) і **продуктивні** (здорові) типи. До категорії непродуктивних відносяться *рецептивний, експлуатуючий, що накопичує і ринковий типи характеру*. Категорію продуктивних представляє тип *ідеального психічного здоров'я* в розумінні Фромма. Фромм зазначав, що жоден з цих типів характеру не існує в чистому вигляді, оскільки непродуктивні та продуктивні якості поєднуються у різних людей в різних пропорціях. Отже, вплив даного соціального типу характеру на психічне здоров'я або хворобу залежить від співвідношення позитивних і негативних рис, що виявляються у індивідуума [Fromm E., 1932].

Рецептивні типи переконані в тому, що джерело всього хорошого в житті знаходиться поза їх самих. Вони відкрито залежні і пасивні, не здатні робити будь що без сторонньої допомоги і думають, що їх основне завдання в житті – швидше бути коханими, ніж любити. Рецептивних індивідуумів можна охарактеризувати як пасивних, довірливих і сентиментальних. Якщо відкинути крайнощі, то люди з рецептивною орієнтацією можуть бути оптимістичними і ідеалістичними.

Типи, що експлуатують беруть все, що їм потрібно або про що вони мріють силою або винахідливістю. Вони теж нездатні до творчості і тому домагаються любові, володіння, ідей та емоцій, запозичуючи все це в інших. Негативними рисами характеру, що експлуатує, є агресивність,

гордовитість і самовпевненість, егоцентризм і схильність до зваблення. До позитивних якостей відносяться впевненість у собі, почуття власної гідності та імпульсивність.

Типи, що накопичують, намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади і любові, вони прагнуть уникати будь-яких намірів на свої накопичення. На відміну від перших двох типів, «накопичувачі» тяжіють до минулого, їх відлякує все нове. Вони нагадують анально-утримуючу особистість за Фрейдом: ригідні, підозрілі і вперті. Відповідно до Фромма, у них є і деякі позитивні особливості – передбачливість, лояльність і стриманість.

Ринковий тип виходить з переконання, що особистість оцінюється як товар, який можна продати або вигідно обміняти. Ці люди зацікавлені в збереженні приємної зовнішності, знайомствах з потрібними людьми і готові продемонструвати будь-яку особистісну рису, яка підвищила б їх шанси на успіх у справі продажу себе потенційним замовникам. Їхні стосунки з оточуючими поверхневі, їх девіз – «Я такий, яким ви хочете мене бачити».

Крім граничної відстороненості, ринкова орієнтація може бути описана за допомогою наступних ключових рис характеру: опортуністичний, безцільний, нетактовний, нерозбірливий у засобах і спустошений. Їх позитивні якості – відкритість, допитливість і щедрість. Фромм розглядав «ринкову» особистість як продукт сучасного капіталістичного суспільства, який сформувався в США і західноєвропейських країнах.

На протизагу непродуктивної орієнтації, **продуктивний характер** являє собою, з точки зору Фромма, кінцеву мету у розвитку людини. Цей тип є незалежним, чесним, спокійним, люблячим, творчим і здійснює соціально-корисні вчинки. Зробіт Фромма видно, що він розглядав цю орієнтацію як відповідь на суперечності людського існування, що притаманні суспільству. У продуктивному характері виявляється здатність людини до продуктивного логічного мислення, любові і праці. Завдяки продуктивному мисленню люди дізнаються хто вони такі, і тому звільняються від самообману. Сила продуктивної любові дає можливість людям гаряче любити все живе на Землі. Нарешті, продуктивна праця забезпечує можливість виробництва предметів, необхідних для життя, завдяки творчому самовираженню. Результатом реалізації всіх вищеперелічених сил, властивих всім людям, є зріла і цілісна структура характеру.

По суті, продуктивна орієнтація в гуманістичній теорії Фромма – це ідеальний стан людини. Навряд чи хто-небудь досягав всіх характеристик продуктивної особистості. У той же час Фромм був переконаний, що в результаті корінної соціальної реформи продуктивна орієнтація може стати домінуючим типом в будь-якій культурі. Досконале суспільство бачилося

Фромму таким, в якому знаходять задоволення базисні потреби людини. Він називав це суспільство гуманістичним громадським соціалізмом.

Таким чином, теорія Фромма намагається показати, як великі соціокультурні впливи взаємодіють з унікальними людськими потребами в процесі формування особистості. Його принципова теза полягає в тому, що структура характеру (типи особистості) пов'язані з певними соціальними структурами [Fromm E., 1932].

5.5.2. Поняття «соціального характеру» К. Хорні

Карен Хорні, американський психоаналітик і психолог, також акцентувала значення впливу навколишнього соціального середовища на формування особистості. Основу мотивації людини вона вбачала в почутті неспокою, яке змушує людину прагнути до безпеки, і в якому міститься потреба в самореалізації [Хорні К., 1997].

Гострі негативні переживання дитини в дитинстві порушують її відчуття безпеки у цьому світі. Прагнення до безпеки, таким чином, обумовлюється так званою «базисною тривогою». В основі мотивації людини і в дорослому віці лежить почуття занепокоєння, яке, в свою чергу, викликає прагнення до безпеки. Спроба зменшити тривожність веде до утворення своєрідних захисних механізмів. У зв'язку з цим формуються наступні **три типи захисних реакцій**: *безпорадність, відгородженість, агресивність*. Якщо людина частіше використовує один з них, розвивається гіпертрофія одного з даних типів захисту. Домінуюча захисна реакція лягає в основу одного з **трьох типів характеру**:

- 1) орієнтація на людей (поступливий тип);
- 2) орієнтація від людей (відособлений тип);
- 3) орієнтація проти людей (агресивний або ворожий тип).

Орієнтація на людей проявляється в дуже сильному прагненні завоювати любов інших людей, тому що визнається власна безпорадність. Цей тип нерішучий, залежний, його легко підпорядкувати, він шукає в інших схвалення своїх вчинків, відчуває сильну потребу в любові, керівництві і захисті. Думка оточуючих для нього вкрай важлива. Любов для нього – це підтвердження його затребуваності, цінності як людини. Відносини з іншими він зав'яже виключно для того, щоб уникнути почуття самотності, непотрібності і розгубленості в цьому світі. Він не в змозі прагнути до цілей і досягати їх, боротися, протистояти, критикувати, бути «не таким», як усі. Зате легко погоджується брати вину на себе, він конформний, сором'язливий і боязкий. У той же час за цим скромним «фасадом» може ховатися ворожість, агресивність і злість. В основі особистості – ірраціональний життєвий принцип: «Якщо я поступлюся, мене не чіпатимуть».

Орієнтація від людей визначає прагнення до відокремленості, незалежності та самодостатності. Кращий спосіб – ізоляція від суспільства. Належати до нього або боротися проти нього не має сенсу. Займає пасивну життєву позицію («мені все одно»). Така людина воліє зберігати емоційну дистанцію з оточуючими. Чим більше ця дистанція, тим комфортніше, тим в більшій безпеці вона себе відчуває. Зазвичай це емоційно холодний тип, що не дає себе захопити ні відносинами з іншою людиною, ні роботою, ні відпочинком. Зближення з ким-небудь викликає посилення тривоги. Звичка вкорінюється і поверхневе ставлення до всього стає основою особистості. Ця людина – «кішка, яка гуляє сама по собі». Вона надзвичайно чутлива до будь-якого тиску, примусу (або до того, що вважає ними). Життєва боротьба за «місце під сонцем», прагнення до успіху та соціального престижу її не цікавлять, тому що є перешкодою для її усамітнення і відстороненості. Почуття переваги властиво таким людям для виправдання власної ізоляції. Найсильніше почуття придушуються тоді, коли прихильність загрожує стати необхідною. Керується у своїх діях помилковим переконанням: «Якщо я відсторонився, зі мною все буде в порядку».

Орієнтація проти людей проявляється в ворожості, агресивності, жорстокості. Так як всі люди – жорстокі й агресивні, потрібно боротися проти них. Найкраще керувати ними і керувати їх діями. Так як життя – це боротьба проти всіх, боротьба за виживання. Люди цього типу будь-яку ситуацію розглядають з точки зору особистої користі. Такі люди напористі, черстві, нездатні до співчуття, прагматичні і цілеспрямовані. Схильні до критики інших, а не до самокритики. У спілкуванні часто виглядають ввічливими і принциповими. Прагнення до успіху величезне, програв є особистою катастрофою. Вони проникливі, мають ділову хватку, все ретельно планують, обмірковують, схильні до аналізу. Такі людські почуття, як любов, прихильність, жалість, вважають зайвими і борються з будь-якими їх проявами, тому м'які риси характеру, на думку ворожого типу, роблять його вразливим і загрожують його безпеці. Життєве кредо – ілюзорне переконання: «У мене є влада, і мене ніхто не чіпатиме».

Життєві стратегії, побудовані на невротичних психологічних захистах, є малоєфективними. Здорова людина є набагато більш гнучкою. Хоча в її особистості присутні всі дані стратегії, вона може легко міняти їх і вибирати найбільш оптимальну в даній життєвій ситуації. Невротик же зациклений на одній, незалежно від обставин, незалежно від того, наскільки вона підходить в даній ситуації, що робить його непристосованим і насправді мало захищеним, хоча він прагне якраз до зворотного [Хорні К., 1997].

У сучасній соціології отримало поширення виділення **типів особистості залежно від їх ціннісних орієнтацій** [Лютюва С.Н., 2002].

1. **Традиціоналісти** орієнтовані в основному на цінності обов'язку, порядку, дисципліни, законслухняності, а такі якості, як самостійність і прагнення до самореалізації у даного типу особистості виражені досить слабо.

2. У **ідеалістів**, навпаки, сильно виражені незалежність, критичне ставлення до традиційних норм, установки на саморозвиток і зневага авторитетами.

3. **Реалісти** поєднують в собі прагнення до самореалізації з розвиненим почуттям обов'язку і відповідальності, здоровий скептицизм – з самодисципліною і самоконтролем.

Соціологічні дослідження показують, що специфіка відносин у різних сферах суспільного життя стимулює прояв певних особистісних якостей і типів поведінки. Так, ринкові відносини сприяють розвитку підприємливості, прагматизму, хитрості, розважливості, вміння подати себе, взаємодії у сфері виробництва формують егоїзм, кар'єризм і вимушену кооперацію, а в сфері сімейного та особистого життя – емоційність, сердечність, прихильність, пошук гармонії [Лютова С.Н., 2002].

Питання для самоконтролю.

1. Розкрийте поняття соціальної ідентичності особистості.
2. Охарактеризуйте модель соціального розвитку та ідентичності особистості в концепції Е. Еріксона.
3. Як, на думку Еріксона, проявляється конфлікт між становленням індивідуальності і дифузією («розмиванням») ідентичності в період підліткового-юнацького етапу у формуванні ідентичності?
4. Які чотири варіанти здобуття ідентичності у підлітків описав Дж. Марсія?
5. Як відбувається формування соціальної ідентичності з точки зору теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела?
6. У чому суть «кризи ідентичності» в сучасному індустріальному суспільстві, згідно Е. Фромму?
7. Які соціальні типи характерів виділив Е. Фромм?
8. Які соціальні типи характерів виділила К. Хорні?

Тестові завдання для контролю засвоєння знань

1. У якій культурі підлітку легше знайти соціальну ідентичність:
 - а – в культурі з жорсткими соціальними нормами за принципом «роби, як я»;
 - б – в культурі з можливістю вибору за принципом «зроби себе сам»;
 - в – в культурі з відсутністю соціальних норм;
2. Орієнтація при побудові Я-концепції на ті моделі і зразки, які класифікуються дорослими як небажані або небезпечні, що відображає віко-

вий негативізм підлітка до всіх запропонованих йому суспільством систем ролей, зразків поведінки, цінностей, називається:

- а – мораторій ідентичності,
- б – негативна ідентичність,
- в – дифузія ідентичності,
- г – реалізована ідентичність.

3. Хто з психологів виділив 5 соціальних типів характеру: рецептивний, експлуатуючий, що накопичує, ринковий і тип ідеального психічно-го здоров'я:

- а – К. Хорні,
- б – Дж. Марсія,
- в – Е. Фромм,
- г – Е. Еріксон.

4. Хто виділив 3 типи соціальних орієнтацій характеру: орієнтація на людей (поступливий тип); орієнтація від людей (відособлений тип); орієнтація проти людей (агресивний або ворожий тип):

- а – К. Хорні,
- б – Дж. Марсія,
- в – Е. Фромм,
- г – Е. Еріксон.

Література

Захарова О. В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе: учеб.-метод. пособие / О. В. Захарова. – Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 95 с.

Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты: коллективная монография / К.В. Патырбаева, В.В. Козлов, Е.Ю. Мазур, Г.М. Конобеев, Д.В. Мазур, К. Марицас, М.И. Патырбаева; науч. ред. К.В. Патырбаева; Перм. гос. нац. иссл. ун-т. – Пермь, 2012. – 250 с.

Лютова С.Н. Социальная психология личности. Теория и практика. Курс лекций. – М., 2002. – 177 с.

Социальная психология личности в вопросах и ответах. Учеб пособие / Под ред В.А. Лабунской. – М.: Гардарики, 1999. – С. 14-33.

Фромм Э. Бегство от свободы — М.: АСТ, 2011. — 288 с.

Хорни К. Невротическая личность нашего времени // К. Хорн. Собр. соч. в 3-х т. – М.: Смысл, 1997. – Т. 1. – Гл. 5. – С. 346.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

Fromm E. Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie // Zeitschrift für Sozialforschung. Institut für Sozialforschung. – 1932. — № 1. — С. 253-277.

Marcia J. Identity in adolescence // Handbook of adolescent psychology. – N.Y., 1980. – Pp. 159-187.

Tajfel, H., Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. – Chicago, IL: Nelson-Hall, 1986. – Pp. 7–24.

Turner J. Self and Collective: Cognition and Social Context // *Personal. Soc. Psychology Bull.* – 1994. Vol. 20 (5). – P. 161.

Відповіді до тестових завдань

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМА ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Глава 1. Особистість як предмет дослідження в соціальній психології
1-в, 2-б, 3-а, 4-б.

Глава 2. Соціалізація: поняття, зміст, механізми
1-в, 2-б, 3-а, 4-а, 5-б.

Глава 3. Основні теоретичні підходи до аналізу соціалізації
1-г, 2-а, 3-в, 4-б.

Глава 4. Соціальний вплив: рівні, зміст, феноменологія
1-а, 2-а, 3-б, 4-а.

Глава 5. Культура як агент соціального впливу
1-б, 2-а, 3-г.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Глава 1. Соціальна регуляція поведінки особистості
1-г, 2-а, 3-г, 4-в.

Глава 2. Соціальний розвиток особистості як результат мотиваційних процесів
1-а, 2-б, 3-б, 4-в.

Глава 3. Соціальна установка: поняття, функції, структура, динаміка
1-г, 2-а, 3-в.

Глава 4. Ідентифікаційні структури особистості
1-а, 2-в, 3-а, 4-б.

Глава 5. Соціальна ідентичність особистості
1-а, 2-б, 3-в, 4-а.

Глосарій

Агресія (Aggression). Фізична або вербальна поведінка, мета якої – заподіяння шкоди кому-небудь. У лабораторних експериментах агресивність проявляється в заподіянні фізичного болю (удар електричним струмом) або у висловлюваннях, образливих для того, на чю адресу вони спрямовані. Згідно з цим соціально-психологічним визначенням, людина може бути соціально наполегливою, але зовсім не агресивною.

Альтруїзм (Altruism). Готовність до надання безкорисливої допомоги без оглядки на власні егоїстичні інтереси.

Аутгрупи (Outgroup). Представники якої-небудь чужої групи («вони»), які сприймаються як ті, що суттєво відрізняються від «своїх».

Група (Group). Дві людини (або більше), які взаємодіють один з одним довше, ніж кілька митей, впливають один на одного і сприймають себе як «ми».

Групова поляризація (Group polarization). Викликане групою посилення тенденцій, раніше властивих її членам; не розкол, а посилення середньої тенденції членів групи.

Деіндивідуалізація (Deindividuation). Втрата самоусвідомлення і здатності оцінювати події; має місце у групових ситуаціях, які передбачають швидку реакцію як на «хороші» групові норми, так і на «погані».

Дискримінація (Discrimination). Нічим не виправдане негативне ставлення до якої-небудь групи або до її членів.

Інгрупа (Ingroup). Люди, які пов'язані між собою почуттям «ми», відчуттям приналежності до однієї групи і спільною для всіх ідентифікацією.

Індивідуалізм (Individualism). Система цінностей, в якій пріоритет належить особистим цілям людини, а не цілям групи, а самоідентифікація здійснюється скоріше з позиції особистих атрибутів, а не ототожнення себе з групою.

Інформаційний вплив (Informational influence). Конформізм, що є наслідком згоди з думкою інших людей на підставі поданих доказів.

Когнітивний дисонанс (Cognitive dissonance). Напруження, що виникає у людини, яка усвідомлює несумісність одночасного співіснування двох позицій. Наприклад, когнітивний дисонанс може виникнути, коли ми усвідомлюємо, що без достатніх на те підстав діяли врозріз зі своїми установками або прийняли рішення на користь однієї альтернативи, хоча логічніше було б віддати перевагу іншій.

Колективізм (Collectivism). Система моральних цінностей, в якій пріоритет належить цілям групи (зазвичай це сім'я в широкому сенсі цього слова або група на виробництві); самоідентифікація людини відбувається відповідно до цього підходу.

Конфлікт (Conflict). Сприймається несумісність дій або цілей.

Конформізм (Conformity). Зміна поведінки або переконань внаслідок реального чи уявного тиску групи.

Культура (Culture). Сукупність стійких моделей поведінки, ідей, установок і традицій, що розділяються великою групою людей і передаються з покоління в покоління.

Лідерство (Leadership). Процес, за допомогою якого певні члени групи мотивують інших і направляють дії всього колективу.

Нормативний вплив (Normative influence). Конформізм, заснований на бажанні індивідуума виправдати очікування оточуючих, нерідко для того, щоб заслужити їх схвалення.

Норми (Norms). Правила загальноприйнятої і очікуваної поведінки. Норми наказують людям, як їм слід поводитися. (В іншому сенсі слово «норми» також описує поведінку, яку демонструють більшість людей, тобто те, що вважається нормальним.)

Огрулене мислення (Groupthink). «Мислення членів згуртованої групи в умовах, коли домінуючим стає пошук порозуміння, який виявляється сильнішим за реалістичну оцінку альтернативних дій» (Irving Janis, 1971).

Схвалення (Acceptance). Конформізм, який передбачає не тільки дії, а й переконання, відповідні соціальному тиску.

Привабливість (Attractiveness). Володіння якостями, які імпонують аудиторії. Привабливий комунікатор (нерідко в такій якості виступає людина, схожа на більшість своїх слухачів) найбільш переконливий у тих випадках, коли мова йде про суб'єктивні вподобання.

Просоціальна поведінка (Prosocial behavior). Позитивна, конструктивна і корисна для суспільства поведінка, її протилежність – антисоціальна поведінка.

Роль (Role). Сукупність норм, що визначає поведінку людини, яка займає певне соціальне становище.

Самоусвідомлення (Self-awareness). Стан свідомості індивідуума, при якому його увага зосереджена на самому собі. Робить людей більш чутливими по відношенню до власних настанов і диспозицій.

Самопрезентація (Self-presentation). Акт самовираження і поведінки індивіда, мета якого – створення або сприятливого враження, або враження, відповідного його ідеалам.

Самоповага (Self-esteem). Цілісна оцінка людиною самої себе чи почуття власної гідності.

Самоефективність (Self-efficacy). Відчуття власної компетентності та ефективності, що є наслідком самоповаги, почуття власної гідності індивідуума.

Соціальна ідентифікація (Social identity). «Ми» – аспект нашої Я-концепції. Частина нашої відповіді на питання «Хто я?», що є наслід-

ком нашої приналежності до певної групи. Наприклад, «Я – українець», «Я – християнин».

Соціальні лінощі (Social loafing). Тенденція, що виявляється в тому, що коли люди працюють разом з іншими над досягненням колективної мети, вони схильні прикладати менше зусиль, ніж коли трудяться заради досягнення індивідуальної мети.

Соціальна психологія (Social psychology). Область психологічної науки, що вивчає те, як люди думають один про одного, ставляться один до одного і впливають один на одного.

Соціальна фасилітація (Social facilitation). (1). Початковий сенс терміну – тенденція, яка виявляється в тому, що в присутності сторонніх люди краще справляються з простими завданнями або з тією роботою, яку вони добре вміють робити. (2). Сучасне значення – посилення домінуючих (найбільш вірогідних) реакцій в присутності сторонніх.

Соціальне порівняння (Social comparison). Оцінка власних здібностей і суджень, яка заснована на порівнянні себе з іншими.

Соціальні репрезентації (Social representations). Переконавання, які розділяються суспільством, загальноприйняті ідеї і моральні цінності, включаючи наші погляди і культурну ідеологію. Наші соціальні репрезентації допомагають нам розуміти і пояснювати навколишній світ.

Згуртованість (Cohesiveness). Почуття «Ми» – ступінь взаємопов'язаності членів групи, об'єднаних такими почуттями, як, наприклад, взаємна симпатія.

Стереотип (Stereotype). Думка про особистісні якості якої-небудь групи людей. Часом стереотипи надмірно генералізовані, неточні і заважають сприйняттю нової інформації, чинять опір їй.

Теорія (Theory). Узагальнена сукупність принципів, на підставі яких пояснюють і прогнозують спостережувані явища.

Теорія атрибуції (Attribution theory). Сукупність уявлень про те, як люди пояснюють поведінку оточуючих, зокрема, приписують вони її причини внутрішнім диспозиціям (особистісним якостям, мотивами або установам) або зовнішнім, ситуативним обставинам.

Теорія самосприйняття (Self-perception theory). Теорія, згідно якої невпевненість у власних установах змушує нас дивитися на себе «зі сторони» очима оточуючих: ми придивляємося до своєї поведінки і до обставин, в яких вона проявляється.

Теорія соціального навчання (Social learning theory). Теорія, згідно якої ми набуваємо навички соціальної поведінки під впливом покарань і винагород, спостерігаючи за оточуючими і наслідуючи їм.

Установа (Attitude). Сприятлива або несприятлива оцінна реакція, спрямована на що-небудь або кого-небудь, виражена у вигляді думки, почуття або навмисної поведінки.

Поступливість (Compliance). Конформізм, що включає публічні дії, які відповідають соціальному тиску, незважаючи на внутрішню незгоду з вимогами, які ставляться. Послух (підпорядкування) – дія, що здійснюється у відповідь на прямий наказ і відповідно до нього.

Фрустрація (Frustration). Блокування цілеспрямованої поведінки.

Егоїзм (Egoism). Мотивація (імовірно, що визначає всю поведінку) прагнення до оптимізації власного благополуччя. Протилежна альтруїзму, метою якого є поліпшення становища інших людей.

Експериментальне дослідження (Experimental research). Дослідження, метою якого є виявлення причинно-наслідкового зв'язку. Ця мета досягається маніпуляціями з одним фактором (з незалежної змінної) при підтримці всіх інших факторів на постійному рівні.

Емпатія (Empathy). Емоційне сприйняття чужих переживань, спроба «влізти в шкуру» іншої людини.

Етноцентризм (Ethnocentrism). Переконаність у перевазі власної етнічної групи і культури і, як наслідок цієї переконаності, зневажливе ставлення до інших етнічних груп і культур.

Я-концепція (Self-conception). Відповіді людини на питання «Хто я?»

Навчальне видання

Шахова Олена Григорівна

Соціальна психологія особистості

Навчальний посібник

Підп. до друку 22.08.2019. Формат 60х90/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 7,25.

Замовл. № 0822-19. Наклад 100 прим.

Видання та друк «Контраст».

Україна, 61166, м. Харків, пр. Науки, 40.

www.kontrast.kh.ua

facebook.com/kontrast.kharkov

kontrast.main@gmail.com

Св-во: ДК №1778 від 05.05.2004